

borec

12

1977

Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, predsednik, dr. Miro Stiplovšek, nam. predsednika, France Sušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-476, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Revija Borec izhaja ob finančni pomoči Kulturne skupnosti Slovenije

Vsebina

- 641 **Dr. Tone Zorn:** Iz spominov koroškega Slovence Ivana Starca
- 646 **Milovan Krunic:** Dežela na Balkanu, pesem
- 647 **France Škerl:** Odhodi primorskih partizanskih novincev na Dolenjsko pozimi in spomladi 1943
- 664 **Fani Okič:** Partizankin dvajseti rojstni dan, pesem
- 665 **Dr. Ervin Mejak:** Iznjali so me v Srbijo
- 679 **Dr. Tone Ferenc:** »Kazenska akcija se je izrodila v vandalizem in ropanje«
- 687 **Fani Okič:** Obsojamo! Protestiramo!
- 689 **Dr. Tone Zorn:** Iz pisanja zahodnonemškega lista »Deutsche national Zeitung«
- 693 **Rudi Robič:** Nikoli, Tebi je padel, pesmi
- 694 **Benjamin Gracer:** Prihaja svoboda, Mnenja o sebi, pesmi

Likovna umetnost

- 695 **Iztok Durjava:** Razmišljanja o likovni umetnosti med NOB

Književnost — ocene

- 699 **Slavko Rupel:** Pet slovenskih knjižnih novosti in prvenci moderne
- 701 **Tone Kebe:** Nekaj misli ob branju Svetinove knjige »Ognjeni plaz«
- Črtomir Šinkovec**
- 702 **Janko Jarc:** Partizanski Rog

Bibliografija

- 704 V oceno smo prejeli

Podoba na naslovni strani: Ive Šubic: Vas, 1950, lesorez

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon 320-477, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 8 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Dr. Tone Zorn

Iz spominov koroškega Slovenca Ivana Starca

Med dokumentacijo, ki jo hrani arhiv inštituta za narodnostna vprašanja v Ljubljani, je tudi spominski zapis (»Spomini«) vidnega koroškega Slovenca Ivana Starca na koroški plebiscit leta 1920 ter na njegove posledice. Gre za zanimiv avtorjev pogled na to dogajanje, ki pa je žal ostal v tipkopisu, kljub temu, da je bil pripravljen na objavo (prejkone v obliki brošure). Po zasnovi se zapis ob spominskem gradivu naslanja tudi na dostopno dokumentacijo, vsekakor tudi tisto, objavljeno v predvojnem glasilu slovenske skupnosti na Koroškem, v Koroškem Slovincu.

Ko se Starc dotika koroškega plebiscita, omenja za vzrok njegovega znanega izida več dejstev. Prvo naj bi bila ugotovitev, da so v času habsburške monarhije, še zlasti pa od dualizma dalje (»skozi tri generacije«) vzgajali koroške Slovence v nemškem duhu, poleg tega pa je bila vrsta koroških Slovencev tudi gospodarsko odvisna od nemškega delodajalca. Drugo dejstvo naj bi bil vpliv protinarodne (protislovenske) vzgoje v šoli ter njena vplivnost na (ne)razvitost narodne zavesti. Zato plebiscit po Starčevem mnenju tudi ni primeren način za določevanje pripadnosti posameznika k eni ali drugi državi. Nadaljnje dejstvo za izid plebiscita pa naj bi bila nemoč Slovencev pred nemško propagando zadnjih 14 dni pred glasovanjem, ko je nemška stran pričela uvažati v plebiscitno cono A vrsto materialnih dobrin (obleke, usnje, denar in podobno), namenjenih podkupovanju glasovalcev. Starc pripominja, da so taki propagandi v prihodnje podlegale cele države, kaj šele koroški Slovenci. Ob gospodarskih vabah je po njegovem zmedla koroške Slovence tudi nemškokoroška pisana in ustna propaganda. Kot primer Starc ponatiskuje enega nemškokoroških letakov, ki je obljubljal koroškim Slovincem med in kruh v kolikor bi glasovali za Avstrijo. Avstrijci so ob tej priložnosti obljubljali Slovincem odpis zemljiškega in »za več let« tudi vojnega davka, prost promet s Celovcem in Beljakom, visoke cene za les, živino in poljščine, odpravo vojaščine, »ostanek (obstanek) našega staroobičajnega jezika«, »znanje nemškega svetovnega jezika«, rastočo blagostanje kmetov in podobno. V kolikor pa bi Slovenci glasovali za Jugoslavijo (kraljevino SHS), pa bi to po trditvah koroškonemške strani pomenilo ne le visoka gospodarska bremena, ampak tudi »srbsko armado v naših hišah«, služenje

v »srbski vojski«, »vpeljavo tujega slovenskega jezika in pisave v urade, cerkev in šolo«, obubožanje kmeta in podobno. Starc nadalje naglaša, da je pred plebiscitom dobilo glasovno pravico kakih 6000 oseb, »ki niso nikoli spadale v glasovalno ozemlje«. Starc zatem omenja, da je »veliko zmoto tik pred plebiscitom napravil (slovenski) proglas pristojnega krškega škofa, s katerim se je postavil proti proglasu slovenskega vikarja ter mu grozil s posledicami« (oba proglasa v faksimilu objavlja zbornik Koroški plebiscit, Ljubljana 1970 med stranema 40 in 41). Temu se je po Starcu pridruževal nastop italijanske delegacije na celotnem plebiscitnem ozemlju. Ob tem tudi kaže na italijanske malverzacije z glasovalnimi skrinjicami (glasovnice namreč niso prešteli v navzočnosti predsednika, ampak šele tri dni po glasovanju, med tem pa jih je imela v varstvu italijanska vojska). Ob tem Starc poudarja, da je vse do danes ostalo nepojasnjeno, zakaj je vodja italijanske delegacije v plebiscitni komisiji pric Borghese dobil v dar vilo ob Vrbskem jezeru.

Po Starčevem izračunu, pri katerih je odšel tistih 6000 Nemcev, »ki so iz cele Avstrije in Nemčije prišli k glasovanju«, bi moralo biti razmerje med glasovalci naslednje: 25 000 Slovencev (81 %) in 6000 Nemcev (19 %).

Ko govori o plebiscitu se Starc dotika izjave koroških oblasti dane Slovincem, s katero so koroški Nemci zagotavljali manjšini vrsto narodnih pravic, v kolikor bi glasovali za Avstrijo. Še posebej pa je zanimiva piščeva sodba o tem, kaj je plebiscit prinesel koroškim Slovincem. Takole beremo: »Te izjave so koroške Slovence navdajale z upanjem, da jim je v nemški državi zagotovljeno mirno življenje in uresničenje vsaj onih zahtev narodno-kulturnega in narodno-gospodarskega značaja, za katere so se koroški Slovenci borili že skozi dolga desetletja. Ako bi Avstrija izpolnila dane obljube, bi glede reševanja manjšinskih vprašanj prednjačila v celi Evropi. A žal ni znala potegniti jasne črte med časom pred in po glasovanju, ni znala ali ni hotela ukrotiti pred glasovanjem nastalega sovraštva. To sovraštvo so sedaj čutili oni Slovenci, ki so poslušali glas krvi in rodu ter glasovali za priključitev k Jugoslaviji. Za te je sedaj napočila najstramnejša (najtemnejša) doba. Nikogar ni bilo, ki bi bil skrbel, da prenehajo sovraštva in prepir.« V dokaz Starc našteva nekatera dejstva, ki naj potrdijo dano opozorilo.

Na prvem mestu tako omenja sovražne ukrepe nemških koroških veleposestnikov (grofov Helldorfa in Thurna ter veleposestnika Voigta). Posebej podčrtuje, da so po plebiscitu kmetom v selah odvzeli pravico do uporabe planin in s tem njihov edini zaslužek.

Posebno mesto v Spominih pa imajo fizični napadi na koroške Slovence. Med njimi Starc omenja tudi naslednje: 18. marca 1921 so nasprotniki napadli skupino Slovencev v Borovljah; istega dne so trikrat napadli slovenskega najemnika na humperškem gospodstvu Antona Krewalderja, posestniku Pavlu Miglarju so dvakrat požgali posestvi (»požgali že dve posestvi«), na obletnico plebiscita so nasprotniki pretepli slovenskega kočarja v Gaberjah pri Rudi, 2. novembra tega leta so lovci iz Rude pretepli Ivana Reka, istega dne je bila požgana Kosova kmetija v Kasazah, čez slabih dvajset dni pa nadaljnje tri slovenske kmetije (Rogačeva, Ilgova in Kolirjeva). Tako pri Kosu, kot pri Rogaču je bil ogenj podtaknjen.

V nadaljevanju Spominov Starc omenja, da so nemški nacionalci 16. avgusta 1921 napadli kmeta Rudolfa Perka iz Škofič (napadli so ga v Ribnici ob Vrbskem jezeru); napadeni je zaradi fizičnih poškodb umrl čez osem mesecev (2. marca 1922). Marca 1922 je koroški Heimatschutz napadel dom Boštjana Škofa. Na tem mestu naj še povzamemo podatek, da so 23. maja 1922 slovenski nasprotniki na Krčanjah napadli Petra Hafnerja ter ga ranili po glavi in hrbtu. Istočasno so nasprotniki fizično napadli še štiri Slovence, med njimi tudi Petrovo ženo. Čez pet dni je sicer v Veli-

kovcu sledila sodna obravnava proti napadalcem, na kateri pa je bil obsojen le eden napadalec, vse druge pa je sodišče oprostilo s pojasnilom, da so bili napadeni »jugoslovansko usmerjeni«, medtem ko napadalci »domovini zvesti fantje« (»heimat-treue Burschen«). Tako ni čudno, da so nasprotniki že dva dni po velikovski sodbi napadli Slovenca Ivana Lužnika iz Medgorij.

Druga posledica plebiscita pa je bila taka ali drugačna izselitev vrste koroških Slovencev iz dežele. Starc omenja, da so v tem času odpustili iz boroveljske železarne vse tiste delavce, ki so 10. oktobra glasovali za Jugoslavijo. Pravi, da so odpuščene poklicali na (tamkajšnjo) občino ter jim, skupaj z delavsko knjižico, izročili zadnjo mezdo ter jim sporočili odpust z dela. Podobna usoda je doletela tudi železničarje v Podrožci.

Sledi opozorilo na preganjanje slovenske inteligence. Tu Starc omenja odpustitev vrste slovenskih učiteljev (teh naj bi bilo 28, prim. prispevek Toneta Zorna v Kroniki, časopisu za slovensko krajevno zgodovino, št. 1/1973) ter izselitev 25 slovenskih duhovnikov v Jugoslavijo. Posebej pa se ustavlja ob znanem poskusu uboja Slovenca Valentina Limpla v noči med 16. in 17. februarjem 1921. Kot nov podatek pa je vrednotiti opozorilo, da bi moral biti 5. novembra 1920 ubit tudi pisec Spominov, takrat župnik na Rudi. Vidi se, da so se o napadu na Starca somišljeniki Kärntner Heimatdiensta, v Celovcu domenili v naprej. Proti temu pa je protestiral le eden podpredsednikov te protimanjšinske organizacije, krščanski sociallec dr. Reinprecht, drugače Starčev sošolec, ter tako preprečil zločin. O dogovoru pa je po Starčevih podatkih izvedel tudi celovski škof ter o tem skušal z brzojavko pravočasno obvestiti Starca. Značilno pa je, da je brzojavka hodila iz Celovca do Rude kar tri (!) dni. Posledica Heimatdienstove gonje je bilo dejstvo, da se je Starc čez štiri mesece odrekel fari, ki jo je sedaj dobil Nemec. Značilen je tudi podatek, da sta slovenska zastopnika v koroškem deželnem zboru (Kregar in Val. Poljanec) septembra 1922 hotela celovškemu škofu izročiti obsežno spomenico o cerkveni problematiki na slovenskem delu Koroške, vendar je cerkvena oblast ni sprejela.

Posebno mesto imajo v Starčevih Spominih podatki o prepovedih slovenskih kulturnih prireditev. Tako so na primer slovenski nasprotniki 21. januarja 1921 v Škocijanu z napadom preprečili uprizoritev igre »Krivoprisežnik«. Med drugim so ob tej priložnosti fizično napadli slovenskega poslanca Valentina Poljanca. Zanimivo je dejstvo, da je o tem dogodku pisal tudi češki list »Česko slovo št. 44/1922). Videti je tudi, da so koroške oblasti prihodnje leto prepovedale vrsto slovenskih kulturnih prireditev. 23. februarja 1922 je na primer celovski okrajni glavar prepovedal prireditev društva Sloga v Škofičah, prepoved samo pa utemeljil z čuvanjem javnega reda. Sledila je prepoved velikovskega okrajnega glavarja slovenskemu društvu v Pliberku, da bi uprizorilo igro »Posestrinci«. Isto okrajno glavarstvo je dalje tudi prepovedalo slovenski izobraževalni tečaj v tem mestu; značilno je, da je bila neuspešna zadevna intervencija slovenskega društva za preklic te prepovedi.

V nadaljevanju Starc omenja tudi napad 300 pristašev Kärntner Heimatdiensta 12. marca 1922 na udeležence slovenskega shoda v Grebinju. Značilno je, da sta ob prisotnosti orožnikov vodila napadalce tamkajšnji ter vovbrški župan Schwarz in Rabitsch, poleg njiju pa še sodnik Poetsch.

Podobno so oblasti preprečevale delovanje tudi drugih slovenskih kulturnih ustanov. Ob tem Starc našteva naslednjo diskriminacijo: oblasti so v letih 1921–1925 preprečevale odprtje gostinskega obrata v poslopju Narodnega doma v Velikovcu, z odlokom št. 2741/24 z dne 30. decembra 1924 so občinske oblasti v Dobrli vasi zasedle dvorano in čitalnico tamkajšnjega slovenskega društva. Značilno je, da je tamkajšnjo okrajno sodišče zasedbo potrdilo. Sledila je pravda, med katero je

višje deželno sodišče v Gradcu zavrnilo ukrep dobriške občine, vendar pa se ta značilno (!) za sodbo ni zmenila.

Zanimiva je v Spominih tudi sodba o osrednji protislovenski koroški organizaciji Kärntner Heimatdienstu (kasnejšemu Kärntner Heimatbundu). Starc piše, da je »Heimatdienst organizacija vseh nemških strank v deželi, ustanovljena pred glasovanjem (plebiscitom), da vodi boj za priključitev slovenskega dela Koroške Avstriji. Po plebiscitu se organizacija ni razpustila, ampak vodila naprej boj proti Slovincem. Za vsemi napadi in persekucijami Slovencev stoji ta organizacija. Njej se pokoravajo oblasti. Zato jo imenujejo koroški Slovenci ,deželna vlada za slovensko ozemlje'.« Ob posvetni pa se tej organizaciji pokorava tudi cerkvena oblast.

II

Drugi del Spominov zajema politično življenje slovenske manjšine v času prve avstrijske republike. Uvodoma njihov pisec pravi, da se »moramo naravnost čuditi«, da so koroški Slovenci ob očitanih razmerah »mogli začeti novo politično udejstvovanje«. Nato nadaljuje: »vsak nepristranski opazovalec jim mora priznati veliko žilavost, ki jim jo je dajala zavest, da bijejo boj za svoj narodni obstoj tam, kjer je bilo središče prve samostojnosti vseh Slovencev, kjer so se ustoličevali samostojni slovenski knezi in po izgubi samostojnosti še daleč v srednji vek nemški vladarji v slovenskem jeziku. Prisiljeni po preganjanjih so Slovenci spoznali potrebo samobrambe, da nudijo preganjanjem osebno varnost in zaščito, da si priborijo vsaj osebno varnost in najnujnejše državljske pravice.« Posebej zanimiva pa je sodba, da sta »poskušeni umor dekana Limpla« in napad na tolmača pri jug. plebiscitni komisiji g. (Jurija M.) Trunka dne 5. marca 1921, ki se je v varstvo svojega življenja umaknil v Ameriko . . . , prisilila kor. Slovence, da se ponovno organizirajo.«

O občinskih volitvah 24. marca 1921, na katerih je Politično in gospodarsko društvo za Slovence na Koroškem nastopilo kot »Koroška slovenska stranka«, Starc sporoča do sedaj neopaženo nadrobnost, da so na volitvah propadli vsi občinski gerentje, ki jih je na plebiscitnem ozemlju postavila koroška deželna vlada.

Tega leta postavi Politično in gospodarsko društvo tudi prvi slovenski program po letu 1918. Ta je zagotavljal narodnostne pravice manjšine, ureditev šolstva, ponoven sprejem odpuščenih Slovencev v državno in cerkveno službo, prepoved Kärntner Heimatdienstu in podobno. Starc ob programu piše, da je »propagando proti tem skromnim zahtevam načel vsenemški učitelj Gatternig« z zahtevo po recipročni ureditvi slovenskega položaja na Koroškem ter položaja nemške manjšine v Sloveniji. »Ker (pa) so koroški Slovenci vedeli — nadaljuje Starc — da imajo Nemci v Sloveniji, četudi, razen v Kočevju (Kočevskem), niso kompaktno naseljeni, popolno gimnazijo, dve meščanski šoli, 17 osnovnih šol ter 25 nemških vzporednic, so ta predlog seve pozdravili, ker nimajo niti ene slovenske šole. Toda kmalu se je pokazalo, da na nemški strani ni dobre volje«, še več, marca prihodnje leto je predsednik (nemško nacionalnega in liberalnega) Baurernbunda Glantschnig s posebno interpelacijo »rotil« deželno vlado, naj vendar ukroti slovensko »iredento«. Zanimivo je dalje opozorilo na izjavo takratnega avstrijskega kanclerja dr. Seipla za zaupni seji koroške deželne vlade dne 28. aprila 1923, češ, da ima vtis, da beograjska vlada prizadevanj koroških Slovencev ne podpira; nedvomno pa je šlo pri Seiplovi izjavi za podobno zlagano zatrjevanje, kakršno smo lahko še do nedavna brali v avstrijskem tisku, češ da je Ljubljana krivec za zaostrovanje avstrijsko-jugoslovanskih odnosov, medtem ko je Beograd za mirno sožitje z avstrijsko vlado (pač tudi na račun slovenske in hrvaške manjšine).

V nadaljevanju se Starc dotika problematike avstrijskih ljudskih štetij, pri čemer na podlagi njemu dostopne dokumentacije opozarja na diskriminacijski značaj uradnih avstrijskih jezikovnih podatkov. Kot je znano, je Starc o tem vprašanju pisal tudi v glasilu Zveze manjšin v Nemčiji, v Kulturwehru leta 1929. V Spominih Starc dodaja, da je objava teh podatkov zbudila razburjenost koroških vladnih krogov. Nekaj primerov. V občini Št. Štefan na Zilji naj bi bilo po štetju leta 1923 le 13 % Slovencev, vendar pa je obiskovalo v tem času verouk v slovenskem jeziku kar 99 % otrok. V občini Smerče naj bi bilo po zatrjevanju oblasti vsega le trije odstotki Slovencev, vendar pa je obiskovalo slovenski verouk 94 % vseh otrok. Podobne podatke dobimo tudi za varstvo ostalih koroških občin. Najbolj poučna pa je v Starčevem tekstu primerjava uradnega podatka štetja leta 1923, po katerem naj bi bilo v deželi vsega 37 224 Slovencev (Korošcev slovenskega jezika), medtem ko bi oblasti pri kriteriju družinskega jezika (seveda pri objektivno izpeljanem štetju) mogle naštet i na popisnem območju kar 71 452 oseb s slovenskim ter komaj 9162 z nemškimi družinskimi jeziki!

Po objavi teh podatkov, je koroški deželni glavar dr. Lemisch stavil piscu Spominov vprašanje, od kod omenjeni podatki: na to vprašanje je Starc kratko odgovoril: »Odkod so podatki ne izdam, a jamčim za točnost vsake številke.« Ko se dotika objave teh števil, Starc zaključuje: »Statistika je svetu pokazala troje dejstev: 1. Slovenci smo kompaktno naseljeni, 2. jezikovno mešanega ozemlja (Koroške je) tako malo, da ne pride v poštev, 3. Slovenci smo razen severno od Celovca povsod ohranili svoje ozemlje od Brda v Ziljski dolini preko Kostanj nad Vrbskim jezerom in Djekš nad Velikovcem do Labota v Laboški dolini.« Zatem opozarja, da se je deželna vlada sicer potrudila braniti uradne jezikovne podatke štetja leta 1923 ter je naročila svojemu tiskovnemu referentu Bernhardu Scheichelbauerju, s posebno publikacijo izpodbiti Starčeve jezikovne podatke (šlo je za knjigo *Aurichtigkeit, Klarheit, Verständigung*, Celovec 1932). Starc navaja tudi nadrobnost, da je jugoslovanski rotarijski klub odklonil to knjigo, čeravno je bil avtor rotarijanec.

Nadaljnje vprašanje, ki se ga Starc dotika, je medvojno utrakvistično šolstvo. Pri tem opozarja na diskriminatorski značaj te šole ter poudarja, da je šola vzrok gospodarske in kulturne zaostalosti koroških Slovencev. Nato nadaljuje: »Šola je vzrok vse narodne nezavednosti in nesamostojnosti, in šola, kakor jo imamo, je največja krivica, proti kateri so se naši predniki največ borili že v stari Avstriji in proti kateri smo Slovenci začeli boj takoj po nesrečnem plebiscitu. Usmiljenje do otrok nas je najbolj gnalo v ta boj.« Ko se dotika šolskih zahtev slovenske skupnosti takoj po plebiscitu omenja, da je na prvo obletnico plebiscita odgovorni koroški učitelj Schiestl s »hujskaškim pozivom, da naj 'ljudstvo' v slučaju, da vlada dovoli slovenske šole, samo nastopi in prepreči slovenski pouk«. In ko ob zaključku pisec Spominov daje bilanco prizadevanj slovenske skupnosti na šolskem področju do leta 1925 sodi naslednje: »Ako napravimo bilanco petletnega boja za pouk materinega jezika, vidimo, da smo si v deželi izredno prizadevali, da rešimo našo mladino mučeništva pouka v njej tujem jeziku, izrabili smo vsa legalna sredstva, šli smo tako daleč, da smo vložili pritožbo na Društvo narodov (mišljena je bila pritožba, ker koroške oblasti niso dovolile obnovo pouka v obeh slovenskih privatnih šolah v Št. Rupertu pri Velikovcu in v Št. Jakobu v Rožu) a uspeha nismo dosegli nobenega. Niti obeh zasebnih šol v Št. Jakobu in Št. Rupertu, ki sta v stari Jugoslaviji tako uspešno delovali, si nismo mogli priboriti. Deželna vlada in za njo stoječa avstrijska zvezna vlada kljub določilom senžermenske pogodbe in kljub slovesni obljudbi z dne 28. septembra 1920 nista hoteli nič storiti za narodni kulturni napredek slovenskih državljanov, pač pa vse na njihovo narodnokulturno propast.«

Milovan Krunić

Dežela na Balkanu

*Med srcem in kladivom —
dežela na Balkanu.
V tej deželi
se ptica spreminja
v SVETLOBO,
kamen v CVET.
V tej deželi
barvajo svet
rdeče barve.
V tej deželi cvetijo
maki komunizma.
V tej deželi
se ljudje ne bojijo;
v tej deželi
si sami
PRIHODNOST
krojijo.
V tej deželi
se ljudje radi imajo.
Med srcem in kladivom —
dežela na Balkanu.
V tej deželi
se ptica spreminja
v SVETLOBO,
kamen v CVET.
V TEJ DEŽELI
SE LJUDJE RADI IMAJO.*

Prev. Neža Maurer

France Škerl

Odhodi primorskih partizanskih novincev na Dolenjsko pozimi in spomladi 1943

Prispevek pod gornjim naslovom kaže pomemben kompleks dogodkov v razvoju narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem pozimi in spomladi 1943. Napisal sem ga po partizanskih dokumentih in italijanskih aktih, kolikor govorijo o njih. Sem in tja sem imel na razpolago kake spominske orise ali pa sem nekatere tedanje partizane sam zaslišal. Po njih sem orisal en del mobilizacije primorskih novincev v partizane v navedenem času, tisti, ki je bil neposredno prizadet z odhodom na Dolenjsko. Toda vse skupaj je po mojem mnenju dokaj pomanjkljivo in prepričan sem, da primorski partizani še marsikaj vedo o takratni mobilizaciji in odhodih na Dolenjsko oziroma v takratno ljubljansko pokrajino. Mnogo dogodkov je tudi premalo jasno prikazanih, ker so razpoložljivi viri pomanjkljivi v tem ali drugem oziru. Zato bi bili zgodovinarji osvobodilnega gibanja zelo hvaležni vsem, ki kaj vedo o obravnavanem problemu, da bi napisali o njem svoje spomine, zlasti udeleženci pohoda na Dolenjsko ali pa spopadov z Italijani in o doživetjih na poti kakor o celotni tedanji mobilizaciji sploh, te se namreč jaz tu res samo dotikam. Svoje pripombe in morda kar širše spomine naj pošljejo na naslov revije Borec v Ljubljani. Za vsak prispevek jim bomo iskreno hvaležni.

Primorska operativna cona se je po dejanski ustanovitvi spoprijela z vsemi vojaškimi problemi, ki so bili tedaj aktualni na Primorskem. V prvi vrsti je šlo za borbeno dejavnost primorskih enot, na katero naj tu le opozorimo, ne da bi jo ponovno prikazovali, ker je prikazana že na drugem mestu. Prav pa je, da na tem mestu opozorimo na posebno skrb primorske operativne cone za varnost in bodočnost primorskih novincev, ki so bili mobilizirani zlasti v prvih zimskih mesecih leta 1943. Problem novincev je bil takega značaja, da je zaposlil več organov, civilnih in vojaških, oziroma politične na terenu, prav tako pa tudi čete, bataljone in seveda posebej še najvišje operativne in politične organe na Primorskem, ki so bili najodločilnejši pobudniki celotne akcije za zbiranje partizanskih novincev. Pozabiti

pa ne smemo tudi italijanskih oblasti, ki so se s problemom rekrutacije novincev v Julijski krajini tudi ukvarjale na različnih stopnjah in se bomo z njim bavili pozneje.

Pri partizanski mobilizaciji v prvih mesecih 1943 je šlo za fante letnikov 1924, 1925 in celo 1926. Pridružili pa so se še mnogi drugi iz starejših letnikov. S to mobilizacijo naj bi primorski osvobodilni organi preprečili Italijanom, da bi te letnike pobrali in odpeljali po svojih namenih, torej naj bi jim uspelo nekaj drugega kakor jim je prejšnje leto pozno jeseni, ko so italijanski organi pobrali dokaj številno letnik 1923.

Silen pritok novincev v partizane na Primorskem je bil posledica izrednega razporeditve primorskih ljudi, ki so spoznali, da je nastopil čas, da se otresejo italijanskega jarma. Kakor ogenj se je razširilo to spoznanje po vsej Primorski. Zajelo ni samo Tolminske in Vipavske, preželo je tudi Brice in Kraševce pa tudi Brkince in Pivčane kakor Cerkljance in Idrijčane. Na italijanske poskuse, da bi preprečili odhajanje Primorcev v partizansko vojsko, so Primorci odgovorili še z večjim elanom in se resnično množično odzvali propagandi za vstop v partizane.

Pri iniciativi za množično mobilizacijo so nedvomno sodelovali vsi najvišji organi osvobodilnega gibanja na Primorskem. Pokrajinski komite je na eni svojih plenarnih sej februarja 1943 razpravljal o vojaškem položaju na Primorskem in sklenil tudi partijskim organizacijam priporočiti akcijo za čimvečjo mobilizacijo na terenu. Ne glede na težave naj bi organizirali mobilizacijo s pomočjo patrolj, ki naj bi dostavljali pozivnice za odhod v partizane. Pri tem naj bi sodelovali vojaški štabi s terensko organizacijo. Toda vsi bi morali biti prej podučeni, da se mobilizacija ne glede na odločno formuliranje pozivnic izvaja absolutno brez vsakega nasilja.

Navodila PK so mobilizacijo urejala zelo natančno:

Mobilizirajo se vsi ljudje, ki so pripravljeni oditi v partizane, ne glede na to, ali so sposobni nositi orožje in se bojevati, tudi ženske in moška mladina izpod 17 let, tudi starejši letniki (nad 40 let), začasno vojaško nesposobni in se nahajajo na bolezenskih dopustih in pod.

Pozivnice ne izročati šele takrat, ko pride patrolja po rekruta. Pozivnice izročajte vnaprej, vsak pa naj se v primeru nevarnosti skrije, čeprav ni prišla ponj patrolja, domači pa naj pozivnice odnesejo italijanski oblasti.

Če patrolje in karavle nimajo takojšnje zveze s komando, da bi ji predale rekrute, naj organizirajo začasna taborišča. Prav tako lahko postopajo tudi same terenske organizacije.

Spričo sedanje mobilizacije in spričo nadaljnjih perspektiv mobilizacije je treba napeti vse sile, da se te čete čimprej oborožijo pri sovražniku. Zato je potrebno, da se posvete predvsem čisto vojaški aktivnosti in da opuste politično delovanje, v kolikor jih to odvraca in zavira pri vojaški aktivnosti. Ta preokret je treba izvršiti zelo naglo, da se izkoristijo možnosti pridobivanja orožja, dokler se sovražnik ne umakne v utrjene postojanke. Upoštevati je treba, da so novi rekruti politično slabši od prejšnjih in da se bo v bodoče vedno bolj večal procent »beguncev« v partizane, t. j. takih, za katere je odhod v partizane le manjše zlo v primeri z vojaško službo v italijanski vojski ali konfinacijo. Treba je napeti vse sile, da se ti novinci takoj po prihodu pouče o osnovnih vprašanjih našega boja.

Če bi vkljub naporom za oborožitev procent neoboroženih in neborcev nevarno narastel, jih bo treba pošiljati na teren notranjske operativne cone. Za ta primer je treba takoj organizirati primeren kanal. Ob tej priliki opozarjamo, da je treba držati zasilni izhod v največji tajnosti, da nam sovražnik ne zapre meje.¹

Borci drugega bataljona severnoprimskega odreda na planini Dolič v drugi polovici marca 1943

Posledica takih navodil je bil resnično množični odhod Primorcev v partizane. Resda navodila PK, kakor smo jih tu navedli niso bila edina, da se je propaganda za mobilizacijo čimveč primorskih fantov in mož razvijala že prej, npr. v Vipavski dolini in na Tolminskem, pa tudi drugod, ne moremo reči, da bi omenjena navodila ne našla množičnega odmeva, ali ga vsaj bistveno ne podprla že s prejšnjo propagando. To je najbolj pokazal sam odhod v partizane.

Vendar je bil odhod v partizane tako obsežen in tako vsesplošen, da pri tej mobilizaciji, to je v prvih mesecih 1943 ne moremo v pravem smislu razločevati med začetniki mobiliziranci, ki so v veliki večini ostali v primorskih partizanih, in kasnejšimi novinci, ki so bili večinoma poslani na Dolenjsko zaradi pomanjkanja orožja. Kajti jasnih meja ni bilo, ker je tudi od prvih skupin odšlo veliko mobilizirancev na Dolenjsko. Nemožnost razločevanja so nakazala že sama navodila pokrajinskega komiteja, kakor smo videli zgoraj. To je jasno izrazila v svojih spominih tudi Stana Benevol, ki je v njih prikazala mogočen pritok novincev v partizane v Vipavski dolini, zlasti še tistih, ki so se zbrali na Vogrskem, kasneje pa odšli v Trnovski gozd, kjer jih je končno razporedil šele Albert Jakopič-Kajtimir.²

Podobno kakor na Vipavskem je bilo v Goriških Brdih, kjer so partizani mobilizirali tudi veliko število novincev, ki so potem odšli proti vzhodu v dveh skupinah. Prva večja skupina je šla čez Sočo po visečem mostu pri Desklah na Banjško planoto v prvi polovici marca 1943. Prehod čez Sočo je pomagal pripraviti anhovski aktivist Ivan Golja-Grozni (včasih tudi Pek, ker je bil po poklicu pek). Druga, manjša skupina, je šla čez Sočo v drugi polovici marca 1943, vendar ne po mostu

v Desklah, temveč so prebredli Sočo nekoliko nižje. Obe skupini sta odšli v Trnovski gozd, da sprejmeta novo razporeditev. Obe sta bili skoraj povsem brez orožja. V obeh je bilo le nekaj oboroženih borcev za spremstvo.³

Novince s severa in severovzhoda, to je s Tolminskega in Cerkljanskega je zbirala Srnjakova četa v Krnici oziroma v Dolinarskem Kovku po pisanju Andreja Pagona-Ogareva. Srnjakova četa je zbirala novince kot nekaj zbirni center in jih odpremljala do Krekovšč, kjer je bilo izhodišče za odpošiljanje novincev naprej v ljubljansko pokrajino.⁴

Kraševci, to je novinci, ki jih je zbrala Kraška četa, so imeli svojo pot proti vzhodu. Zadnji pohod aprila 1943 je vodil komandir Stjenka sam (Anton Šibelja). Brkinci pa so iz raznih razlogov, ki jih bomo spoznali drugod, ubrali pot proti jugovzhodu na Hrvaško.⁵

Zbiranje novincev in pohodi so večkrat trajali dalj časa, včasih tudi nekaj tednov, zato jih ne moremo prikazati kot enotno sliko; bili pa so vsi skupaj poseben kompleks dogodkov na Primorskem, ki je vendar tvoril nekakšno notranjo celoto in moramo zato nanj posebej opozoriti.

Pri vsej akciji za mobilizacijo pa ne smemo pozabiti, da so sočasno tudi Italijani hoteli dobiti primorske fante, da pa je akcija osvobodilnega gibanja bila načelno bolj sprejemljiva, ker je ustrezala narodnemu nastrojenju primorskih ljudi.

»Primorski Slovenci so se enodušno uprli nasilni mobilizaciji, ki jo je skušal izvesti nasilni okupator, sledili so klicu štaba SO in Pokrajinskega odbora OF za Primorsko in stopili na pot narodne vstaje«, je zapisala operativna cona že 14. februarja 1943. »Tako je primorsko ljudstvo neizpodbitno potrdilo, da smatra OF za edino svojo pravo narodno oblast in da je pripravljeno žrtvovati vse v boju za osvoboditev Primorja in njegovo priključitev k svobodni Sloveniji v demokratični in na narodni enakopravnosti zgrajeni Jugoslaviji. Primorsko ljudstvo je obsodilo tako vse belogardistične agente, podlo politiko londonske ‚vlade‘ in bratomorilno početje Draže Mihailovića«.

Z navedenimi besedami je operativna cona kratko in jasno označila politično bistvo odločanja primorskih ljudi za svobodo in združitev z rodnimi brati.⁶ Vse to je po mnenju cone povzročilo, da je partizanska vojska v tistih tednih tako nenedoma in tako silno narasla. Koliko je bilo vseh novincev v zimskih mesecih 1943 pa natančno ni nikjer povedano. Verjetno se je število gibalo med 1000 in 1500. Verjetno je bilo konkretno število bližje drugi številki, ali pa celo nekoliko večje.⁷ Vsekakor je to število bilo zelo visoko, čeprav se je sočasno tudi Italijanom posrečilo, da so pobrali znaten del primorskih ljudi v svojo vojsko. Število partizanskih novincev je bilo visoko zlasti zato, ker takrat ni bilo več veliko fantov doma. Najboljši letniki so bili mobilizirani v italijansko vojsko že prejšnja leta. Partizanska mobilizacija v prvih mesecih 1943 je pobrala, kar je še mogla pobrati.

Zaradi partizanske mobilizacije so se v primorskih enotah pojavile težave, ker je primanjkovalo orožja za oborožitev novincev. Zaradi tega so se med terenskimi delavci že januarja pojavili pomisleki, ali naj se rekrutacija nadaljuje kljub temu, da primanjkuje orožja. Soški odred je 28. januarja 1943 na pomisleke odgovoril, da se mora mobilizacija z vso energijo nadaljevati ne glede na pomanjkanje orožja. Soški odred je ukazal, da se mora mobilizacija izvajati v čim več rajonih v isti noči. Vse mobilizacije morajo biti dobro pripravljene. Pismene pozivnice naj dostavljajo patrulje, za izvedbo pa naj pripravijo kompletne stare čete ali celo več, da bi bili novinci pri prvem pohodu čim bolj zavarovani. Za neoborožence je štab naročil, da jih porazdele po dobro oboroženih četah. Če bi pa zaradi rekrutacije bilo

novincev preveč, naj organizirajo pošiljanje novincev na Notranjsko.⁸ Iz prejšnjega prikazovanja vemo, da mobilizacija vendarle ni potekala tako enostavno in sočasno. Časovno se je zelo raztegnila in pokazala razne inačice.

Zaradi navodil štaba Soškega odreda rekrutacije niso popustile; novincev je bilo vedno več, potreba po orožju pa vedno večja. Težav zaradi pomanjkanja orožja se je dobro zavedala tudi operativna cona. Ko je v eni prvih okrožnic dajala podrejenim enotam navodila za izvrševanje novih nalog, je opozorila tudi na težave, ki jih je povzročila hitro narasla partizanska vojska zaradi pomanjkanja orožja. »Prva in osnovna naloga naše vojske v takem položaju je: z neprestanimi napadi na okupatorja si pridobiti čim več orožja. Orožje mora biti glavni cilj naših akcij«, je zapisala... »glavna skrb (enot naše vojske) mora biti posvečena akcijam za pridobivanje orožja.«⁹

Toda mobilizacija Primorcev je bila preobsežna, število novincev preveliko, da bi bile enote primorske operativne cone mogle pridobiti toliko orožja, da bi zadoščevalo za vse. Problem je bilo treba rešiti drugače. Soški odred je že 28. januarja, ko je v posebni naredbi naročil štaboma I. in II. bataljona, da zaradi mobilizacije ne smejo imeti pomislov, prišel na misel, da bi neoborožene novince pošiljal na področje notranjske cone. Idejo mu je nedvomno sugeriral Franc Leskošek-Luka, ki je takrat bival na Primorskem. To je mogoče sklepati iz pisma Edvarda Kardelja, ki ga je 28. januarja 1943 pisal Leskošku. To pismo je pa pomembno še posebej zato, ker je v njem Kardelj naravnost naročil, kaj naj na Primorskem naredi z neoboroženimi novinci.

»Nas močno zanima tudi razvoj mobilizacije pri vas. Nimamo prave predstave, kakšen obseg je zavzela. Vendar te že sedaj opozarjamo na to, da tudi vi napravite tako, kakor smo dali navodila Gorenjcem, ko si bil še ti tu. Kolikor morete, mobilizirajte! Pri kolebljivih elementih, toda ki so zanesljivi, tudi malo energičneje pritiskajte. Razvijte čim močnejšo propagando v zvezi z mobilizacijo. Zadržite v svojih odredih kolikor največ morete oborožiti tudi določen procent neoboroženih, a ostalo čim hitreje pošiljajte preko meje v štab Notranjske op. zone ali pa na dolomitski sektor. Naše brigade so imele namreč v zadnjem času velike uspehe na dolenskem sektorju in si pridobile nekaj orožja, tako da je v nekaterih brigadah že rezervno orožje. Lahko potemtakem vsaka naših brigad sprejme 50—100 vaših primorskih borcev. Tu bi jih zadržali samo nekaj časa, potem pa bi jih že oformljene pošiljali postopno nazaj na primorski sektor — kolikor bi se seveda razmere ne obrnile. Prepričajte naše primorske tovariše, da je tako najbolje, kajti, če boste pri vas držali prevelike množice neoboroženih ljudi, bi se vam lahko pri vsakih večjih hajkah pripetile kake težje stvari... Če bi vi lahko mobilizirali tudi začasno za tukajšnje sektorje, bi bilo to izredno dobro. Potemtakem: vrzite vse sile na mobilizacijo!«¹⁰

Na temelju Kardeljevih navodil se je bilo Leskošku vsekakor zelo lahko pogovoriti s poveljstvom operativne cone, kako rešiti pereči problem primorskih mobilizirancev, kam jih odpeljati in zakaj naj bi šli na tako pot. K temu naj dodamo še to, da so ga primorski organi reševali postopoma. Ozirati so se morali na praktične zmogljivosti pošiljanja in varnost prehodov. Vse pa so morali izvesti v čim večji tajnosti.

Neposredne priprave za pošiljanje mobilizirancev v ljubljansko pokrajino so na Primorskem začeli sredi februarja 1943, vsekakor šele potem, ko se je poveljstvo cone seznanilo s Kardeljevimi navodili. Da je bilo res tako, dokazuje osnutek Beblerjevega pisma z datumom 17. februarja Ivanu Turšiču-Iztoku, ki je bil takrat politkomisar Južnoprimorskega odreda. Toda Beblerjevo pismo vsebuje tudi več

novih misli. Turšiču je sporočil, da je treba po navodilih glavnega poveljstva vse neoborožene partizane takoj odposlati na Notranjsko v tamkajšnjo cono. Tam se bodo oborožili, vojaško izvežbali, politično okrepili ter v akcijah zakalili, nato pa se vrnilo na Primorsko. Naročil mu je, da se mora vse zgoditi v strogi tajnosti, da ne bo sovražnik zaprl meje. Obvestil ga je, da je prav tedaj Martin Greif-Rudi kot namestnik politkomisarja JPO odšel k enotam, ki so bile na ozemlju Banjške planote, Čepovana, Trebuše, Vojskega, Črnega vrha in spodnje Vipave. Tudi naj bi iz čet odposlal vse neoborožene v ljubljansko pokrajino. Prva kolona okoli 90 moških je tedaj celo že odšla. Podobno nalogo naj bi Turšič opravil na ozemlju južno od Vipave, v Vipavski dolini na sektorju bivšega tretjega bataljona. Odbral naj bi neoborožene in jih odposlal na Notranjsko. Trenutno bi naj prišlo v poštev moštvo iz 2. čete 1. bat. SO, ki je naraslo na 100 moških, in iz 1. čete 3. bataljona. Pohod neoborožencev bi po Beblerjevih navodilih moral biti organiziran v eni ali več kolon pod posebnim štabom, ki bi bil sposoben pohod vojaško voditi in na poti organizirati prehrano. Kolona bi morala imeti zadostno oboroženo varstvo, ki bi se vrnilo takoj po opravljeni nalogi. V spremnem pismu, ki bi ga dali štabu kolone za štab notranjske cone, bi moralo biti navedeno število neoborožencev, število oboroženega varstva in sporočilo, da se morajo vsi spremljevalci po opravljeni nalogi takoj vrniti v svojo enoto na Primorsko. Za pohod kolone je Bebler svetoval, naj ubere pot, po kateri je prišel bivši »loški« odred,¹¹ vendar so dejansko povečini ubrali bolj severne smeri, kakor kažejo spominski podatki (npr. Stane Benevolove in drugih).

Beblerjeva navodila za pošiljanje partizanskih novincev v ljubljansko pokrajino so bila zelo konkretna. Ne more biti dvoma, da so se vsi, ki so jim zaupali nalogo, da prepeljejo primorske mobilizirance na določene cilje, po njih tudi ravnali, kolikor je le bilo mogoče. Nedvomno je operativna cona tudi nenehno bedela nad opravljanjem teh nalog. O tem pričajo tudi njeni dopisi, kolikor so ohranjeni. Tako je npr. še 1. marca 1943 štab primorske operativne cone naročal briškemu bataljonu glede pošiljanja neoborožencev: »... Ponovno vas opozarjamo, da odpošiljate vse neoborožene partizane preko štaba SPO proti vzhodu.«¹² To je bil sicer drobec iz procesa pošiljanja novincev, toda drobec sistema, ki so si ga bili zamislili v operativni coni in izvajali.

V proces pošiljanja novincev v ljubljansko pokrajino so bili pritegnjeni tudi kurirji s kurirskih postaj na liniji vzdolž rapalske meje. Kurirji so postali vodniki partizanskih kolon na tej poti. S tem pa ni rečeno, da bi bili vodili novince prav po kurirski liniji zvez. To ne bi bilo v skladu s trajnostjo kurirskih postaj, niti ni bilo potrebno striktno uporabljati kurirske linije. Kurirji so bili pritegnjeni k pošiljanju mobilizirancev kot nekakšni strokovni poznavavci terena, da je bilo mogoče novince popeljati prek terena čimbolj neopazno in varno, kar se je v glavnem posrečilo.¹³

Na takih temeljih in v takih okvirih je v februarju in marcu 1943 potekalo pošiljanje neoboroženih primorskih novincev k temeljnim jedrom slovenske partizanske vojske v ljubljanski pokrajini. Temeljna smer potovanja je bila od severozahoda proti jugovzhodu. Prvi cilj je bila notranjska operativna cona, od tam pa so jih porazdelili po brigadah.

Izjemno smer za partizanske novince so ubrali v južnem delu Primorske na področju Brkinov in Ilirske Bistrice. Morda so sortirali tako zato, ker je tam problem odpošiljanja novincev prej dozorel. Že februarja se je nabralo okoli 90 novincev — na drugem mestu je Rudi Brkinc poročal »nad 80« — ki jih niso mogli držati na terenu, temveč jih je bilo treba čimprej spraviti na varno. Po spora-

V gozdu nad domačijama pri Mažgonu in pri Močniku v Dolinarskem Kovku, kamor kaže puščica, je bilo taborišče Srnjakove in Slovenkove čete, odkoder so partizanski novinci odšli na Dolenjsko

zumu s hrvaško 5. cono so jih poslali na Hrvaško v 6. in 14. brigado. Hrvati so jih zelo hitro vzljubili, ker so se izkazali kot borbeni in disciplinirani borci.¹⁴ Kasneje je glede njih nastal problem vrnitve, kajti politični delavci južne Primorske so se dogovorili s 5. operativno cono, da novince izučijo v ravnanju z orožjem, jih oborože, nato pa pošljejo nazaj na Primorsko.¹⁵ Za te rekrute se je zanimal tudi pokrajinski komite KPS in se izrekel za njihovo vrnitev na Primorsko,¹⁶ toda rešitve ni bilo. Primorski novinci so kot borci hrvatskih enot prišli v Liko in celo Bosno, kar je vrnitev še bolj oteževalo. Namesto rešitve tega problema so terenske organizacije južne Primorske spomladi 1943, ko so bile brez stika s svojim kraškim bataljonom, znova pošiljale svoje novince v hrvaško 5. cono.¹⁷

Glavna smer za pošiljanje novincev s Primorske v ljubljansko pokrajino je tekla vzdolž rapalske meje, kakor smo že omenili. Na pošiljanje se pa niso pripravili samo razni organi na Primorskem, temveč tudi v ljubljanski pokrajini. V glavnem poveljstvu so skrb za sprejem novincev naložili Jožetu Brileju-Bolku, še posebej pa Šercerjevi brigadi, ki je takrat bila na Notranjskem in štabu Notranjskega odreda. Odgovornost za vojaško varnost na prehodu novincev so zato naložili Janezu Hribarju kot komisarju Šercerjeve brigade in Matevžu Hacetu kot komisarju Notranjskega odreda. Ta dva sta navezala stike z okrožji in rajoni na Notranjskem in v delu Kočevske, da bi poskrbeli za prehrano. Te pa je takrat bilo malo, ker je Notranjska bila ne samo revna, temveč je bilo tam veliko italijanskih posadk in še belogardističnih povrh. Glavna postajališča s hrano so bila v Otrobovcih, na Travnih gori in v kočevskih gozdovih.¹⁸

Slišali smo že, da je veliki val mobilizacije za partizane zajel Primorsko zelo na široko, tako rekoč vse predele od Trente do Čičarije in od Brd do Pivke, toda ne

vseh enako in ne sočasno. Zanimivo je, da je glavno zbirališče novincev bilo na prostoru Vojkovih čet oziroma drugega Gregorčičevega bataljona, ki je nastal predvsem iz velikega števila mobilizirancev, ki so se zbrali na tem prostoru. Sem so prišli novinci iz Brd, kjer jih je v tistih dneh silno veliko vstopilo v partizane, ki pa so jih po skupinah poslali čez Sočo v spremstvu dobro oboroženih patrolj.¹⁹ Sem so prišli Tolminci, ki so prve partizanske izkušnje dobili že v tolminskih enotah. Sem so prišli tudi novinci iz Vipavske doline, ker je bila tu njihova varnost večja oziroma je bilo zanje lažje poskrbeti kakor v Vipavski dolini.

Navedeni gorati predeli so postali izhodišče za pohode v ljubljansko pokrajino. Ko so novinci začeli pošiljati čez mejo, so jih pošiljali deloma čez dolomitsko področje, deloma pa so jih pošiljali bolj proti jugu čez snežniške gozdove na Notranjsko. »Prvo skupino Primorcev smo sprejeli blizu Rakitne. Prišli so preko Dolomitov«, je zapisal Matevž Hace. Toda pomembnejše so bile skupine, ki so potovale čez gornjo Pivko proti Snežniku in naprej na Notranjsko. Tu je bilo varneje potovati. Razni borci, ki so nekdanje bili tihotapci, so poznali mejne prehode in kljub močni zastraženiosti mogli varneje spraviti novince čez mejo.²⁰ Teh pohodov se spominja tudi Franc Rejec-Kuhar, ki je s kurirji karavle P-6 marca 1943 sem spremljal novince s Primorske na Dolenjsko. »Potovali smo preko Gorenje Trebuše, Mrzle rupe, Črnega vrha, preko Javornika, čez Notranjsko na Dolenjsko«.²¹ Približno isto smer je označila tudi Pavla Zazula iz Idrije. Marca meseca 1943 je s skupino novincev potovala od Krekovšč čez dolino Bele, Koševnik, Predgriže, Ravbarkomando, Ostri vrh in proti Križni gori pri Ložu.²² Drugi navajajo tudi druge smeri potov, toda vse se sučejo bolj ali manj blizu nekdanje rapalske meje.

Zaslišanja raznih ljudi, ki so jih pozneje Italijani zajeli ali kakorkoli dobili v roke, kažejo na večje število pohodov tedanjih novincev v ljubljansko pokrajino. Čeprav so prvi rekruti po pisanju Franca Leskoška prišli na drugo stran rapalske meje že pred 3. marcem, to se pravi verjetno že pred koncem februarja,²³ je glavna reka stekla v marcu in deloma še v aprilu 1943. Po soglasnem priznavanju vseh zaslišanih udeležencev novincev so neoboroženi imeli pri sebi oboroženo spremstvo, ki je sicer bilo različno veliko. Tudi pohodi sami so številčno bili različno veliki. Po izjavah Pavle Zazule so bili taki, ki so imeli 200 neoboroženih in 130 oboroženih, pa tudi taki, ki so imeli 100 neoboroženih, pa 30 oboroženih.²⁴ Koliko so njene številke realne, je danes težko ugotoviti. Vsekakor so bolj realne kakor Pirjevčeve navedbe, ko je v Koledarju OF navedel, da so kolone imele po 500 mož.²⁵ Matevž Hace je glede moči partizanskih pohodov zapisal: »Vsak dan so nam pripeljali skupino 150 do 250 Primorcev.«²⁶ Toda natančno število pohodov ni ugotovljeno, verjetno vseh skupaj ni doseglo števila 10, tudi vsak dan niso prihajali, kakor je zapisal Hace; časovno pa so bili raztegnjeni na nekaj tednov, kakor je mogoče zaključiti po italijanskih dokumentih. Neznano je tudi, koliko borcev je bilo v enem pohodu. Navajajo se številke po manj kot sto, pa tudi po več. To je najbrž bilo normalno, čeprav nekateri spomini navajajo za posamezne pohode celo po več sto. Toda znano je, da memoaristi navadno močno pretiravajo številke. Podobno je bilo tudi s številom oboroženega spremstva. Tudi zanj so podatki različni.

Zelo nevarno za pohode novincev je bilo, da niso mogli ostati tako prikriti, kakor so vodilni organi želeli. Italijani so nekato izvahali, da se pomikajo neoborožene kolone proti stari meji. Lotili so se protiukrepov. Predvsem so zasedli širok pas ob rapalski meji, da bi tako preprečili prehod neoboroženih mobilizirancev. Zveza prek meje se je pretrgala. Položaj je postal zlasti kočljiv na prostoru, kjer so se novinci zbirali za pohode proti vzhodu. Gorati svet med Idrijo in Trnovskim gozdom je tak, da na njem že v normalnih časih primanjkuje hrane. V primeru večjega

kopičenja ljudi na takem terenu je lahko postalo njihovo vzdrževanje še posebej težavno. Zdi se, da so Italijani nekako zavohali težaven položaj novincev na zbiralnem mestu, pa so začeli zoževati obroč okoli taborišč neoboroženih. Večala se je nevarnost nenadnega napada na novince. Položaj je z drzno potezo rešil Mirko Bračič, komandant operativne cone. V temni, viharni noči, je s kolono krenil proti meji. Ker zaradi italijanskega obroča ni mogel prodreti drugje, se je odločil, da krene kar skozi mesto Idrijo mimo italijanskih vojašnic. Z osebnim zgledom je pogumno stopil v mesto in se s kolono v dežju in bliskih srečno preplazil v neposredni bližini italijanskih vojašnic.²⁷

Spričo dejstva, da se konspiracija partizanskih potovanj ni dala vzdržati tako dosledno, zlasti ker pri tem ni šlo samo za konspiracijo, temveč lahko tudi za bolj nehotno srečanje z Italijani zaradi njihovega patroljiranja po terenu, je prišlo tudi do spopadov s kolonami neoborožencev. Nekaj italijanskih poročil iz tega časa je takih, da je mogoče reči, da se gotovo nanašajo na pohode novincev v ljubljansko pokrajino, pri nekaterih je pa zveza dvomljiva, čeprav ne protislovna.

Zelo jasno govori o pohodu novincev poročilo o spopadu patrolje iz čete arditov 25. graničarskega sektorja na Pivki dne 28. marca 1943 popoldne na Briški gori, kjer se je italijanska patrolja spopadla »z močno skupino ribelov, sestavljeno iz 153 mož in namenjeno v Slovenijo. Po kratkem boju se je skupina razgubila v gozdu«. V spopadu je padel 1 partizan, enega so Italijani ranjenega zajeli, drugega so pa partizani odnesli. Pri Italijanih je bil mrtev en kaporal. Pri naslednjem poskusu prekoračenja meje so se partizani spopadli z drugo patroljo graničarjev, toda brez uspeha. Naslednji dan 29. marca je rezervna četa 25. graničarskega sektorja ob pomoči karabinjerjev iz Zagorja postavila zasedo pri Mrzli jami. Opazila je 3 partizane, 1 od njih ubila, druga dva sta zbežala. Ob 7. uri zvečer istega dne je rezervna četa zajela 4 partizane pri Jureščah, pol ure nato pa se je en partizan predal gozdni milici. Ob 7. uri 30. marca so karabinjerji iz Zagorja zajeli 3 partizane, ob 10. uri istega dne pa so zajeli pri Baču še enega partizana karabinjerji in vojaki 25. sektorja. Dva druga partizana so istega dne zajeli na Mašunu oddelki 153. peh. polka.²⁸

Poročilo reških karabinjerjev je tako, da ob njem ni mogoče misliti na kaj drugega, kakor da so italijanske sile zadele na prehod partizanskih novincev na Dolenjsko. Število 153 mož, kolikor bi naj štela skupina partizanov na pohodu, je zadosti velika, da jo pripišemo novincem. Še bolj za to govore italijanski uspehi. Zajeli so namreč na vsem širnem snežniškem odseku kar 12 partizanov, 2 pa so povrh ubili. Vse skupaj se je zgodilo v treh dneh 28., 29. in 30. marca. Če bi ne bili prizadeti partizanski novinci, temveč oborožena partizanska enota, bi do takih italijanskih uspehov ne moglo priti.

Nekaj italijanskih poročil je takih, da je ob njih misliti na razpršene novince, na katere so trčile italijanske sile, ali pa na zaostale, pa so pri tem morali doživeti tudi kake neprijetnosti.

Tako je 29. marca prišlo pri Strmici nad Postojno do streljanja med vojaki obmejne službe in partizani, ki pa ni dalo uspehov. Partizani so se razpršili, Italijani pa so pri pregledu terena našli nekaj drobnih stvari iz vojaške opreme.²⁹ Na območju gore Baba sta 30. III. 2 oborožena partizana prosila gozdnega čuvaja Ernesta Zorbetija za hrano. Po eni uri sta odšla v smeri stare Jugoslavije.³⁰ Na Tuščaku so karabinjerji iz Zagorja 1. aprila zajeli neoboroženega partizana Franca Štravs iz Raven pri Cerknem. Druga patrolja graničarskega odseka je istega dne iznenadila 2 partizana na območju Pakleno, ki sta nameravala zgraditi barako. En partizan je bil ubit, drugi je dozdevno ranjen pobegnil.³¹ Istega dne je v kraju Starognice (!) nad

Knežakom prišlo do spopada med partizani in graničarji 25. odseka. V spopadu je bil ranjen partizan, ki je pozneje umrl.³² Štiri dni kasneje, to je 5. aprila 1943, je prišlo na območju gore Bilce in Križna gora do spopada med vodom graničarske čete arditov v Jureščah — na področju 25. sektorja — s skupino 50 ljudi, ki so bili deloma oboroženi. Dva partizana sta bila ubita, ranjen pa je bil poveljnik arditskega voda. Še istega dne je prišlo do brezuspešnega streljanja v kraju Veliki Tabor med partizani in patruljo 25. graničarskega odseka, ki je pregledovala teren. Uspehov ni bilo, partizani so se umaknili v gozd.³³ Naslednji dan (6. IV.) je oddelek istega graničarskega sektorja na pregledu škodovnika ubil enega partizana, drugega pa je zajel.³⁴ Sedmega aprila se je predal Italijanom v Selcah pri Šempetru na Krasu partizan, doma v goriški pokrajini. Odtrgal se je od čete, ki je štela 100 ljudi »proveniente oltre vecchio confine».³⁵ Istega dne zjutraj je prišlo nedaleč od Slavine do spopada med 15 karabinjerji, ki se jim je pridružilo 5 gasilcev, in skupino kakih 17 partizanov. Dva med njimi sta padla, drugi so se pomaknili v gozd. Na terenu so pustili puškomitraljez »Bredo«, 2 puški, dve bombi, nahrbtnik in nekaj municije. Italijani niso imeli izgub.³⁶ Istega dne ob 4. uri popoldne je nedaleč od Slavine prišlo do novega spopada med oddelkom 25. odseka graničarjev iz Šempetra na Krasu in veliko skupino partizanov prek 100 ljudi. Boj je trajal dve uri. Po italijanskem poročilu je padlo 6 partizanov, 3 pa so bili ujeti. Na italijanski strani je bil ubit kapetan Galli, 2 vojaka pa sta bila laže ranjena.³⁷ Spopadu s partizani na prehodu na Dolenjsko je treba pripisati vsekakor tudi spopad na gori Babi zahodno od pivškega Javornika dne 11. aprila, ko so teren pregledovali graničarji 23. in 25. odseka. Uspeha s partizani ni bilo.³⁸

O italijanskih ovirah proti prehajanju stare meje je v zvezi z novinci napisal nekaj besed tudi Franc Rejec-Kuhar, ki je s kurirske karavle P-6 spremljal novince na Dolenjsko. Njegov zapis se nanaša na vračanje partizanske čete na Primorsko, potem ko je izpolnila nalogo, da je spremila novince v ljubljansko pokrajino. Po nekem takem spremljanju so Italijani postavili zasede na stari meji. »To pa je bilo usodno za četo, ki se je vračala po isti poti z Dolenjske na Primorsko v Trnovski gozd. Na bivši jugoslovansko-italijanski meji nad Črnim vrhom in v Beli je naletela na močne italijanske zasede. Ker se borci niso mogli skupaj prebijati, so se razdelili na manjše skupine do 5 tovarišev.«³⁹ Iz Rejčevega kakor iz italijanskih poročil je jasno razvidno, da italijanske sile niso mogle zadržati pošiljanja novincev čez staro mejo. Partizani so bili v vsakem primeru spretnější in uspešnejši. Toda zaradi razkritja ni bil otežen transport novincev samo pri kanalu prek Črnega vrha, temveč je prišlo do podobnega razkritja tudi na Pivki.⁴⁰ K sreči je do razkritij prišlo že proti koncu transportov. Prehodi čez mejo pa so bili toliko kompromitirani, da je npr. Urban (dr. M. Dermastia) moral pri prihodu na Primorsko na Pivki znova vzpostaviti primeren kanal, ki se je že v naslednjih dneh dobro izkazal.⁴¹

Zakaj so Italijani bili tako skrbni pri zasledovanju pohodov primorskih novincev v ljubljansko pokrajino?

V tem poglavju smo že omenili, da so Italijani odgovorili na partizansko mobilizacijsko akcijo s protiakcijo, tako da so tudi sami hoteli dobiti v roke primorske fante, da bi jim s tem odvzeli možnost priključiti se partizanom. Sicer vemo, da se je veliko primorskih fantov res odločilo za partizane, toda danes tudi vemo, da italijanska protiakcija ni bila brez uspeha. Seveda je primorske fante lovila na razne načine; klicala jih je s pozivi ali jih pobrala z nenadno nenapovedano mobilizacijo ter tako prehitela in onemogočala fantom odhod v partizane. Ohranjen je dragocen dokument goriškega prefekta z dne 13. maja 1943, po katerem sta vojaški okrožji v Trstu in Udinah odpeljali od doma pod policijsko nadzorstvo 1250 »tujerodnih«

Klavže, jez čez Idrijco pod Vojskem in Mrzlorupo, so bile ena izmed partizanskih poti proti Krekovšu

fantov letnik 1924 samo iz goriške province.⁴² Ob goriškem dokumentu se moramo vprašati, kako pa je bilo sočasno v drugih primorskih provincah, kjer so tudi prebivali Slovenci. Sklepati smemo, da sta navedeni okrožji tudi v njih poskrbeli za podobne aretacije. V tem primeru pa se je število 1250 aretirancev iz goriške province nedvomno precej dvignilo, v celoti vsaj za številko, ki jo je navedel goriški prefekt za goriško pokrajino. To pa bi v celoti zneslo kar 2500 slovenskih fantov. V splošnem zato moremo reči, da uspeh italijanskih oblasti ni bil majhen. Pravzaprav je presegel partizanskega. In to ni bilo malo! Kakšni so bili razlogi, pa tu ne bomo razmišljali, ker smo jih vsaj deloma navedli že na drugem mestu. Iz svojih aretirancev so Italijani »izpopolnjevali« svoje »battaglioni speciali« v notranjih predelih Italije.

Poročil o spopadih med partizani in Italijani v navedenih tednih je torej več, toda nekatera so takega značaja, da ni gotovo, ali gre pri njih za res take spopade, ali pa gre za spopade z običajno partizansko enoto ali pa s kurirji. Že ta, ki smo jih tu navedli, pa govore, kako so potekali prehodi v ljubljansko pokrajino, kako so se pojavljale težave, ki so jih povzročali italijanski pregledi terena ali pa tudi pomanjkanje discipline med partizanskimi novinci samimi. Med vzroki za manjšo disciplino med novinci je nedvomno bilo pri mnogih tudi spoznanje, da je partizansko življenje vendar težavnejše, kakor so si nekateri spočetka mislili. Nekateri so spoznali, da ne bodo mogli tako lahko vzdržati. Zato je prišlo do »razpršitev«, pa tudi do pravih pobegov iz partizanskih vrst in celo vdajanja Italijanom, kakor bomo še slišali. Toda odstotek teh ljudi je bil vendarle skromen v primeri z množičnim odhodom v

partizane. Večina je hitro spoznala, da živeti v partizanih ni pomenilo samo z orožjem v roki se boriti z Italijani, temveč tudi znati prenašati tegobe vsakdanjega partizanskega življenja, se navaditi nanje in jih nenehno premagovati ter tudi s tem zmagati.

Glede partizanskih novincev, ki jih je Primorska poslala čez staro mejo na Notranjsko in Dolenjsko, moramo še enkrat povedati, da so se javili v partizane prostovoljno. Iz visoke narodne zavesti so se stavili na voljo partizanski vojski. Ko so kasneje nastali v ljubljanski pokrajini pomisleki zaradi njihovih vojaških sposobnosti, je pokrajinski komite ponovno poudaril njihovo osebno pripravljenost, da služijo v partizanski vojski: »V partizane se je pri nas sprejemal vsakdo, ki je bežal iz doline in se zatekel v zaščito partizanskih čet, čeprav je le za prav veliko silo izgledal, da bo mogel vzdržati v vojski. V glavnem je zadostovalo njegovo lastno zadržilo in volja, da hoče prenašati težave partizanskega življenja. To načelo pri sprejemanju v partizane se je izvajalo po sklepu PK KPS v prisotnosti tov. Petra Strugarja (t. j. Franca Leskoška, op. F. Š.). Osnovni argumenti za tako načelno rešitev so bili prvič, da moramo rešiti iz konfinacije, karkoli je le za silo sposobno koristiti pri oboroženem boju in drugič, ker obstajajo možnosti, da se za boj manj sposobne pošilja naprej na osvobojeno ozemlje v Bosno, kjer primanjkuje delovne sile na polju (informacija tov. Luka)«. Pokrajinski komite je svoje stališče podprl z zgledom v ljubljanski pokrajini, češ da so tudi tam sprejemali v partizane fizično slabše ljudi, ki pa so se v partizanih lahko obdržali. Kajti partizanske premike vzdrži vsak invalid, ker so počasni. Tudi dr. Beblerju npr., ki je sam invalid, marši čet ali bataljonov niso nikoli delali težav. Izjema so le kurirski pohodi.⁴³

Tako je bilo stališče organov v primorskem osvobodilnem gibanju. Zato je mobilizacija v partizane bila resnično množična. Fantje in moške so z velikim zanosom odhajali v partizane. V kratkem pa so bili nekateri zelo razočarani.⁴⁴ V ljubljanski pokrajini so bili podvrženi posebnemu režimu pregleda njihovih sposobnosti za vojaško službo. Sodbe so bile zelo stroge. Po dopisu glavnega poveljstva so ugotovili, da je »cela vrsta teh mobilizirancev za orožje popolnoma nesposobnih, še bolj pa nesposobnih za udarne brigade, kjer morajo biti predvsem fizično zdravi in trdni tovariši«. Bili so mnenja, da del mobilizirancev sploh ni poznal položaja v ljubljanski pokrajini, da se zato ne zaveda namena svojega prihoda v Ljubljansko pokrajino, da ne prihaja zato, da bi se boril, temveč misli, da bo šel v neke tovarne ali na delo na polje. Taki ljudje zato niso za brigade niti jih odredi ne morejo sprejemati, če nočejo spravljati v nevarnost partizanske vojske, ki bi obremenjena s takim balastom postala nesposobna za boj, ki postaja vsak dan bolj srdit. Glavno poveljstvo je zahtevalo, da na Primorskem vse mobilizirance pred pošiljanjem na Notranjsko pregledajo in zavrnejo vse, ki za boj niso sposobni, druge pa morajo poučiti o položaju v ljubljanski pokrajini in jim pojasniti namen njihovega prihoda.

Glavno poveljstvo ni ostalo samo pri kritiki, temveč je večje število za boj nesposobnih mobilizirancev vrnilo nazaj na Primorsko.⁴⁵ Po kasnejšem dopisu PK centralnemu komiteju so poslali 82 novincev.⁴⁶ Sodbo glavnega poveljstva o kvaliteti primorskih novincev je nekaj tednov kasneje povzel tudi centralni komite. Dne 24. aprila 1943 je o njej pisal pokrajinskemu komiteju na Primorsko: »Kvaliteta dobrega dela rekrutov, ki ste jih poslali sem, je na zelo nizki stopnji. Pošiljali ste celo ljudi, ki so toliko invalidni, da za kako borbo sploh niso sposobni. Razen tega se je delalo ljudem iluzije, da je tukaj pravi raj in da gredo samo po puške. Brez dvoma je vam jasno, da je vse to nedopustno in škodljivo. Gre pa zato, da nedopustnost in škodljivost takega postopanja objasnite nižjim političnim in vojaškim forumom.⁴⁷

Dopisa glavnega poveljstva in centralnega komiteja sta za primorske ljudi bila mrzel curek. Pokazala sta, da višji organi razmer na Primorskem niso poznali, niso poznali psihološkega nastrojenja primorskega človeka in ne njegovega odnosa do osvobodilnega boja. Glavno poveljstvo ni poznalo niti reorganizacije partizanske vojske na Primorskem. Naslovilo je dopis Soškemu odredu, ki ga že poldrugi mesec ni več bilo, da o novi coni sami sploh ne govorimo. Napaka je bila huda, čeprav je pošta slabo funkcionirala. Zato ni bilo čudno, če je prišlo do ogorčenja na pokrajinskem komiteju in je Primož branil ravnanje primorskih organov z novinci in zavračal zlasti Bolka in Slavka, ki sta imela praktično največji delež pri nepolitičnem ravnanju s primorskimi novinci. V pismu z dne 18. in 21. maja je zapisal:

»Da je bila mera našega ogorčenja nad povratkom teh ljudi polna (politično bi bilo neprimerno bolje, da so ti ljudje do zadnjega vsi padli v boju na vaši strani), nam je tov. Bolko poslal še prav mrzlo in nesramno pismo, v katerem se najbolj blesteči odstavek glasi: ugotovili smo ..., da del teh mobilizirancev sploh ne pozna položaja v ljubljanski pokrajini, da se ne zaveda smotra prihoda v ljubljansko pokrajino, to je ne prihaja zato, da bi se borili, temveč si predstavljajo, da bodo šli v neke tovarne in na polja na delo, kakor smo videli, ko smo govorili o stališču glavnega poveljstva do primorskih novincev. Nato je Primož nadaljeval: »Ta odlomek Bolkove proze je klasičen primer, kako se da oportunistem prikriti v revolucionarne fraze. Za grmenjem o 'srditi borbi' se čisto enostavno skriva strah pred težavo, da bi se dali zelenokadrovci prevzgojiti v partizane. Po tej Bolkovi oportunistični teoriji naj se torej slovenska partizanska vojska odreče tisti osnovni politični nalogi, ki jo ves čas svojega obstanka s tako žilavostjo vrši, da namreč begunce izpred terorja vzgaja v partizane. Kaj drugega je naš večni boj proti defenzivnemu razpoloženju. — Tov. Hrast je označil zavrnitev teh ljudi, s katerimi je imel tudi sam priliko se srečati, za največjo oslarijo, kar se jih je do tedaj pri nas pripetilo. Vsi se z njim strinjamo«. ⁴⁸

Usoda 82 novincev, ki so jih iz ljubljanske pokrajine poslali nazaj, ni bila tako preprosta. Ko se je transport vračal, so ga pustili brez oboroženega spremstva. Na Pivki je bil potem napaden in novinci so se razkropili. V manjših skupinah ali kot posamezniki so se potem vračali ali potikali križem po Primorski. Na ljudi domačine so vplivali silno porazno ⁴⁹ (ibidem). Starejši Brici so se vračali domov čez Banjško planoto. Na poti so govorili, da jih zdravnik ni sprejel v udarno brigado. Še slabše je pa bilo, da so si v splošnem v udarnih brigadah nabrali mnogo grenkih izkušenj. Na povratku so pripovedovali, da v udarnih brigadah ni bilo nobenega tovarštva, da so Primorci zafrkavali, zlasti kranjski partizani so se do njih slabo zadržali. Kjer koli so na Primorskem prišli z njimi v stik terenci, je njihovo pripovedovanje zelo slabo vplivalo. ⁵⁰

Ko je Aleš Bebler kritiziral ravnanje glavnega poveljstva s primorskimi novinci, je imel pred očmi tudi posledice, ki so nastale zaradi vrnjenih novincev med primorskimi aktivisti in ljudmi sploh. Tedaj je v svoji oceni o ravnanju glavnega poveljstva še zapisal: »...res je stvar več ko bedasta. Pomislite. Ljudje, ki so pozimi vzdržali prevažanje iz taborišča v taborišče nekje iz Brd ali iz gornje Soške doline pa do Kočevske, so nesposobni, da bi poleti vzdržali na Kočevskem. In kaj so jim rekli? Naj gredo in se skrijejo okoli domačih hiš. To je danes tu absolutno izključeno, ker lahko uspeva nekaj dni ali kvečjemu par tednov, več pa ne«. ⁵¹ Za rešitev sta se potem pobrigala pokrajinski komite in štab operativne cone. Sporazumno z Jakom Avšičem, ki je kot namestnik komandanta glavnega poveljstva bil ravno tedaj na Primorskem, so vrnivše se novince, potem ko so jih zbrali, kolikor so jih mogli, vključili v primorske partizanske enote. »In kaj naj bi sicer

z njimi?» je pisal PK centralnemu komiteju. »Ali naj jih pošljemo karabinjerjem? Rezultat je torej tale: po več mesecih prevažanja po raznih taboriščih so končno ti ljudje v tistih slovenskih partizanskih četah, kjer je treba največ fizičnega napora: v tolminskih četah, ki taborijo včasih po 2000 m nad morjem«. ⁵²

Naposled se moramo dotakniti še tistih primorskih mobilizirancev, ki so prišli v ljubljansko pokrajino in v njej ostali. Predstavljali so nedvomno velikansko večino primorskih novincev. Ko so prišli, so z velikim zanimanjem opazovali novi svet. Po Matevžu Hacetu so se čudili, ker so po vseh rajonskih in kurirskih postajah videli toliko raznovrstne literature — časopisov, brošur, letakov in drugega, ki je je na Primorskem bilo tako malo ali nič. Pokazali so veliko zanimanja za kulturne stvaritve. ⁵³

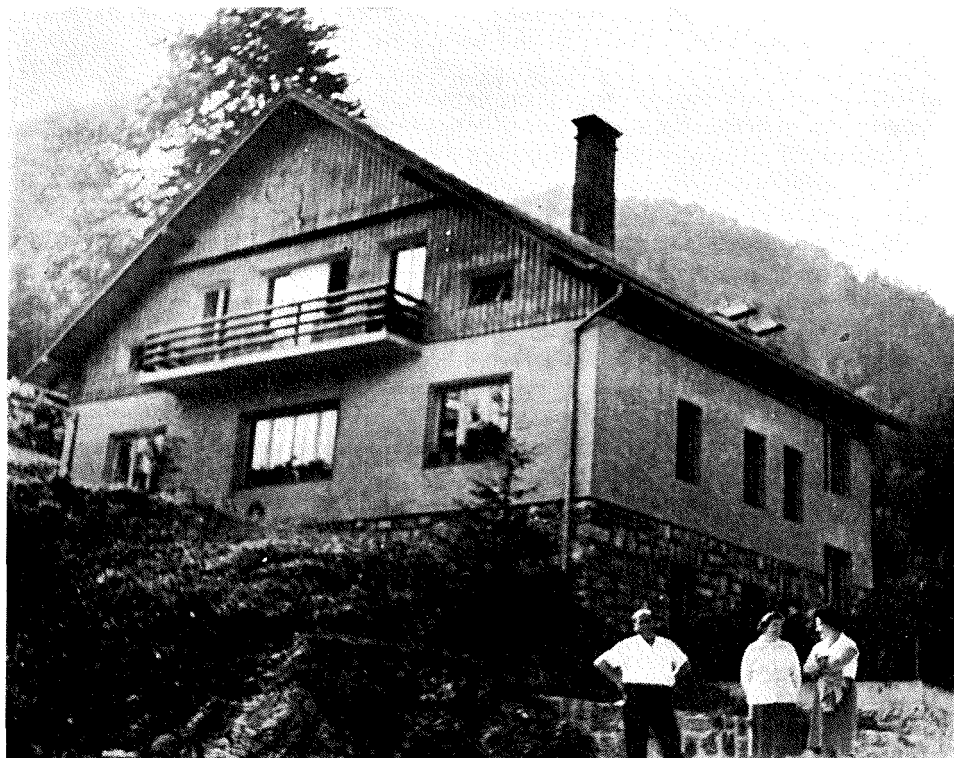
Po prihodu na Dolenjsko so primorske novince razvrstili v štiri slovenske brigade: Tomšičevo, Šercerjevo, Cankarjevo in Gubčevo. V njih so zrasli v dobre borce, ki so se zliili z drugimi borci v močno partizansko vojsko. Prvotna misel, da bi se vrnili na Primorsko, potem ko bi se na Dolenjskem oborožili in izurili, je nekaj časa še živela v pokrajinskem komiteju za Primorsko. Sredi maja 1943 je izrekel željo, da bi se vsaj polovica novincev vrnila na Primorsko, ⁵⁴ toda želja se ni uresničila in se tudi ni mogla. Razmere na Primorskem so se kmalu začele tako spreminjati, da je glavni štab partizanske vojske še velik del drugih primorskih partizanov poklical iz Primorske v ljubljansko pokrajino. Toda o tem bo govora na drugem mestu.

Čeprav je velikanska večina primorskih novincev vzdržala v partizanih in se navadila partizanskega življenja, so bili pa vendar med njimi nekateri, ki jim je to življenje bilo pretežavno. Zato so po krajšem ali daljšem življenju v brigadah dezertirali in se predali Italijanom, nekateri pa celo beli gardi. Italijani so vse zaslišali in jih nato obtožili pred vojnim vojaškim sodiščem. Tam so njihova zaslišanja ohranjena. Iz njih je mogoče spoznati predvsem dejstvo, da partizanskemu življenju niso bili kos, niso ga mogli vzdržati, zato so pobegnili in se predali. V. iz Cerknega se je v pismu ženi pritoževal prav nad življenjem v partizanih. Po njem je namreč to življenje bilo 'hudičevo življenje'. ⁵⁵ Drugi so to dejstvo izrazili manj določno ali pa so navedli kaj drugega ali nič.

Zanimivo in razumljivo je, da so novačenje za v partizane vsi dezertjerji označili za nasilno. Prav natančno so opisali, kako so jih partizani mobilizirali, zgrabili s silo in grozili celo s smrtjo. ⁵⁶ Jasno je, da Italijanom niso mogli reči ali priznati, da so odšli prostovoljno, ker so se zavedali, da bi bil njihov položaj pred sodiščem pravno povsem drugačen, če bi jih Italijani mogli obtožiti na tej osnovi. Zgodil pa se je tudi primer medsebojnega razkrivanja. Učiteljica v Zadlogu Pavla Zazula iz Idrije je o sebi povedala, kako so jo partizani na silo odpeljali, ⁵⁷ toda A. P. iz Idrije, ki je o sebi sicer tudi povedal, da so ga partizani mobilizirali nasilno, je o Pavli Zazuli rekel, da jo je videl v partizanih z dvema bombama za pasom in da se je partizanom pridružila prostovoljno. ⁵⁸

Pri zaslišanju so pobegli novinci bolj ali manj natančno pripovedovali o poti, po kateri so šli na Dolenjsko in v katero brigado so koga dodelili. Odhajali so z Banjške planote, iz Mrzle Rupe, iz okolice Vojskega, to je iz okolice Idrije, in potovali vzdolž stare jugoslovansko-italijanske meje, jo prekoračili in potovali proti Kočevskemu. Ta pot se je ujemala s smerjo, ki smo jo že prej označili kot pot primorskih novincev iz Primorske v ljubljansko pokrajino.

Zelo odločno so tako rekoč vsi ubežniki zagotavljali Italijanom, da so sicer že zdavnaj ali kar od začetka imeli namen pobegniti od partizanov, toda ni bilo

Gozdarska koča na Krekovšu v Trnovskem gozdu, odkoder so partizani že spomladi 1942 pregnali italijansko gozdno milico. Tu je bilo zbirališče in odtod so partizanski novinci v marcu 1943 tudi potovali na Dolenjsko

mogoče, ker so jih stari partizani nenehno kontrolirali. M. B. je izjavil na zaslišanju, da sta 2 novince poskusila pobeg, pa sta bila ustreljena.⁵⁹ Seveda so bili taki izgovori le za Italijane, za pobegle pa sredstvo, da bi se izvlekli iz procesov čim ceneje. Takih izgovorov so pobegli novinci našli še več. Namen vseh je bil, da bi bili v očeh italijanskih sodnikov čim manj krivi. Zato je V. Č. trdil na zaslišanju, da se ni nikoli udeležil kakega boja niti kake akcije na železnico.⁶⁰ A. P. je npr. trdil, da nikoli ni bil oborožen, le enkrat so mu dali puško za tri ure, da se je z drugimi udeležil rekvizicije.⁶¹ Še dalj je šel T. L., ki je rekel, da novinci iz Julijske krajine niso bili oboroženi, ker jim partizani niso zaupali, da bi jim dali orožje.⁶² Zelo jasni so bili nekateri o končnih ciljih osvobodilnega boja, kolikor so o njem govorili. P. K. je povedal, da so jim partizanski oficirji onstran meje govorili, da se partizani bore za novo Jugoslavijo, ki ji bo priključena tudi vsa Julijska Benečija in da bojo pod varstvom Rusije. Toda zase je izpovedal, da se ni nikoli ukvarjal s politiko, vedno pa je bil prežet italijanskih čustev, čeprav je iz slovenske družine.⁶³ A. P. je izpovedal, da so jim politični komisarji vedno govorili, da je treba vzdržati, ker bo vojna kmalu končana z zmago Rusov, nato pa bo nastala velika Slovenija, ki ji bodo priključene tržaška, goriška in reška pokrajina. O tem cilju so bili po njem najbolj prepričani partizani iz ljubljanske pokrajine, medtem ko so goriški malo verjeli ali nič in niso bili zato, da bi ostali

v partizanskih vrstah. Bili so prepričani o brezkoristnosti boja.⁶⁴ O samih partizanih so pobegli novinci izrekli dokaj različne sodbe. Pavla Zazula je izjavila na prvem zaslišanju 2. aprila 1943, da je bilo razpoloženje civilnih neoborožencev zelo slabo, čutili so se prevarani in večinoma s silo odpeljani. Na drugem zaslišanju 5. aprila je izjavila, da je bila morala partizanov dokaj visoka, da so bili vsi prepričani, da bo Italija izgubila vojno.⁶⁵ Zelo negativno sodbo je pa izrekel J. Š., ki je izjavil, da je bil večji del partizanov demoraliziran in slabo opremljen; slabo je bilo posebno glede zdravil.⁶⁶

Neugodne sodbe o partizanih in o življenju v partizanih so bile torej v prvi vrsti sredstvo, ki naj bi izsililo milejše ravnanje italijanskih oblasti s primorskimi ubežniki. Seveda pa si moramo misliti, da so ubežniki instinktivno zaslutili, da so italijanski organi take sodbe tudi radi slišali. Iz zaslišanj samih ni mogoče spoznati ali vedeti, kako so zaslišani dajali izjave, ali so govorili prostovoljno sami o sebi ali so bili k izjavam kaj prisiljeni, pa čeprav morda le z grožnjami. Iz vseh izjav se vendar prebija posebno dejstvo, da zaslišani pri prikazovanju svoje zgodbe z neznatnimi izjemami niso nikjer govorili o kakem drugem pobeglem partizanu. Govorili so o dejstvih, ki so bila nekako splošno znana, povedali pa niso kaj takega, kar bi drugemu moglo v posebni meri škodovati. Nekaj več so govorili o partizanskem vodstvenem kadru v brigadah, kolikor so ga poznali, toda navajali so le ilegalna imena, kar je v določenih okoliščinah bilo brezpomembno. Pobegli novinci so bili tako bolj izraz določenih slabosti v partizanih in v njih samih kakor pa njihovega resničnega odnosa do partizanov in osvobodilnega boja sploh.

Opombe

¹ PK partorgu Soškega odreda, tov. Florjanu, 9. II. 1943, fasc. 535/I—6.

² Stana Benevol, Opis partizanskega življenja.

³ Ciril Zupanc, Kanalski Kolovrat, Nova Gorica 1974, str. 44.

⁴ Andrej Pagon-Ogarev, Sebrele skozi stoletja, izd. Partizanska knjiga, Ljubljana 1976, str. 112—113; — Lojze Nardin, ustni vir.

⁵ Lojze Nardin, ustni vir.

⁶ Navodila štaba alpske operativne cone z dne 14. feb. 1943 podrejenim enotam o bližnjih nalogah. Zbornik VI, 5, dok. št. 53, str. 135—137.

⁷ V pismu glavnega poveljstva vrhovnemu štabu z datumom 21. feb. 1943 so napisali, da v teku 14—20 dni pričakuje s Primorske najmanj 1000 ljudi, na Primorskem pa naj bi od novincev ostalo kakih 400—500 partizanov. Zbornik VI, 5, dok. št. 64, str. 165—167. V pismu Vladu Babiču je PK napisal 9. maja, da so poslali v brigado blizu 1000 mož. Toda v dopisu PK to dejstvo ni čisto gotovo, ker je kontekst nekoliko dvoumen. Ni namreč jasno ali gre pri teh 1000 res za transportirane v ljubljansko pokrajino. (Arhiv CK KPS, št. 1397). Natančne številke novincev, ki so jih poslali v »Jugoslavijo« pravzaprav niso nikjer zapisane, ker jih je bilo vsekakor težko ugotoviti. Ivanka Tadič je v članku »Janko Premrl-Vojko« (Borec 1967, št. 3, str. 244—245) napisala, da je prvi transport, ki je šel v drugi polovici februarja 1943, štel okoli 400 ljudi. Kasneje pa je v petih transportih odšlo še približno 2000 ljudi (Borec 1967, št. 3, str. 244—245). Vsekakor moramo številke PK imeti za najbližje resnici. Drago Flis je v svojih spominih navedel da je v februarju in marcu odšlo iz Primorske okoli 2000 ljudi (fasc. 214/I-13). Albert Jakopič je zapisal v spominih, da je v enem mesecu odšlo 1500 ljudi (fasc. 214/II-20). Te številke so za celoto ali za dele nedvomno ocenjene previsoko, čeprav natančne številke niso znane.

⁸ Naredba štaba SO 28. I. 1943 štaboma I. in III. bataljona. Zbornik VI, 5, dok. št. 33, str. 96.

⁹ Zbornik VI, 5, dok. št. 53, str. 135—137.

¹⁰ Zbornik VI, 5, dok. št. 30, str. 88—91.

¹¹ Beblerjev dnevnik.

¹² POZ I. III. 1943, fasc. 220/I-8.

¹³ Primerjaj članek Franca Rejca-Kuharja, Karavla P-6 kot bolnica, Prim. dnevnik 25. VII. 1961, št. 175.

¹⁴ Poročilo Rudija Brkinca 21. IV. 1943, fasc. 532/V-10. Po spominih Antona Sotlarja iz Senožeč je mobilizacija novincev v Brkininih oziroma v južnem delu Primorske segla na sever celo v Senožeče in okolice ter tudi tamkajšnje novince odpeljala deloma na Dolenjsko, deloma pa na Hrvaško. »... prva skupina je februarja 1943 odšla v Liko, druga pa na Dolenjsko in v Belo krajino...« Druga skupina (četa bratstva), ki sem ji pripadal tudi sam, je bila dodeljena 6. primorsko-goranski brigadi, ki se je bojevala v Liki in na Kordunu. Ker nas je bilo precej, je bil pohod naše skupine zelo težaven in izpostavljen hudim napadom sovražnika.« (Anton Sotlar-Triglav, Ob spominski svečanosti — tridesetletnici vstaje primorskega ljudstva, [v publikaciji] Naši ljudje v uporu in delu, Senožeče, dne 27. aprila 1973, str. 3).

¹⁵ Poročilo Rudija Brkinca 10. VI. 1943, fasc. 532/IV-1.

- ¹⁶ Pismo PK Rudiju Mahničju in Blažu (Marušičju) 9. VI. 1943, fasc. 532/IV-1.
- ¹⁷ Dopis PK centralnemu komiteju 27. IV. 1943, fasc. 532/I-2.
- ¹⁸ Matevž Hace, S primorskimi prostovoljci na Dolenjsko, Delo 28. III. 1970, priloga, str. 19.
- ¹⁹ Pavel Jež, Največja bitka v Brdih, Nova Gorica 5. VII. 1951.
- ²⁰ Matevž Hace, Delo 28. III. 1970, priloga, str. 19.
- ²¹ Franc Rejec-Kuhar, Karavla P-6 kot bolnica, Primorski dnevnik 25. VII. 1961, št. 175.
- ²² Zaslisanje v fasc. 223/I.
- ²³ Pismo CK KPS 3. marca 1943, fasc. 532/I-2.
- ²⁴ Zaslisanje v fasc. 223/I.
- ²⁵ Koledar Osvobodilne fronte 1946, Iz boja za svobodo Primorske, str. 149.
- ²⁶ Delo 28. III. 1970, priloga, str. 19.
- ²⁷ Dušan Pirjevec, Iz boja za svobodo Primorske, Koledar OF 1946, str. 150.
- ²⁸ Gruppo di Fiume N. 1/411, dne 31. III. 1943, fasc. 164/II in fasc. 224/II.
- ²⁹ Compagnia di Postumia Grotte, N. 30. III. 1943, fasc. 164/II.
- ³⁰ Gruppo di Trieste, N. 1/495, 31. III. 1943, fasc. 164/II.
- ³¹ Gruppo di Fiume, N. 1/432, 2. IV. 1943, fasc. 164/II.
- ³² Gruppo di Fiume, N. 1/436, 3. IV. 1943, fasc. 164/II.
- ³³ Gruppo di Fiume, N. 1/464, 7. IV. 1943, fasc. 164/II.
- ³⁴ Gruppo di Fiume, N. 1/468, 8. IV. 1943, fasc. 164/II.
- ³⁵ Compagnia di Postumia grotte, N. 5/50, 7. IV. 1943, fasc. 164/II.
- ³⁶ Compagnia di Postumia Grotte, N. 5/49, 7. IV. 1943, fasc. 164/II.
- ³⁷ Compagnia di Postumia Grotte, N. 5/51, 8. IV. 1943, fasc. 164/II.
- ³⁸ Gruppo di Trieste N. 1/520, 12. IV. 1943, fasc. 164/II.
- ³⁹ Franc Rejec-Kuhar, Karavla P-6 bolnica, Primorski dnevnik, 25. VII. 1961, št. 175.
- ⁴⁰ Dopis PK 18. V. 1943, fasc. 532/I.
- ⁴¹ Ibidem.
- ⁴² Dopis goriškega prefekta, 01465 Gab., 13. V. 1943, fasc./III.
- ⁴³ Pismo PK centralnemu komiteju 18. V. 1943, fasc. 532/I-2.
- ⁴⁴ Razočaranje se je pojavilo že na poti na Dolenjsko. O tem je nekaj drobtin napisala v svojih spominih Stana Benevolova. V njih pripoveduje, kako so hodili na Dolenjsko. Čez progo so šli pri Logatcu, toda zveze, ki bi jih morala čakati, ni nikjer bilo. Pri Padežu so videli požgano vas. Okoli nje so bile njive, na njih pa zmrznjena koleraba, pesa in repa. To so nabirali in jedli, pa ne vedno, ker jim komandant pohoda tega ni vedno dovolil. . . « Novinci so včasih od izčrpanosti padali po tleh. Zgodilo se je tudi, da jih je ob taki priliki komandant s kopitom priganjal, da so nadaljevali pot. To je napravilo na nas mučen vtis, kajti tega nismo bili navajeni. Ko je imel za obedovati, se je s svojim spremstvom oddaljil, da nismo videli, da jè. Tudi to nas je demoraliziralo. Večkrat smo slišali tudi besedo 'prekleti Lahij' itd., ki je prav tako slabo vplivala na nas, posebno pa na novince. Ko smo tako več dni nadaljevali pohod brez izgledov za snidenje z edinico in so se kurirji vračali nazaj na Primorsko, je prišel k meni komandant in mi rekel, da če hočem s kurirji nazaj na Primorsko, da lahko grem. Posvetovala sem se s soborci in po njihovem nasvetu [sem] odšla spet na Primorsko . . . » (Stana Benevol, Opis partizanskega življenja).
- ⁴⁵ Glavno poveljstvo štabu Loškega odreda 31. III. 1943, fasc. 535/I-8.
- ⁴⁶ Dopis PK 27. IV. 1943, fasc. 532/I-2.
- ⁴⁷ Dopis CK KPS 24. IV. 1943, fasc. 532/I-2.
- ⁴⁸ Dopis PK centralnemu komiteju 18. V. 1943, fasc. 532/I-2.
- ⁴⁹ Ibidem.
- ⁵⁰ Pismo Mira Brdarja Ahacu in Bračičju, 29. IV. 1943, fasc. 532/V-7.
- ⁵¹ Dopis PK 18. V. 1943, fasc. 532/I-2.
- ⁵² Ibidem.
- ⁵³ Matevž Hace, S primorskimi prostovoljci na Dolenjsko, Delo 28. III. 1970, priloga, str. 19.
- ⁵⁴ Dopis PK, 18. V. 1943, fasc. 532/I-2.
- ⁵⁵ Tribunale militare di guerra (= TMG) TMG, spis št. 2522/43.
- ⁵⁶ TMG, spis 2980/43 in 1737/43.
- ⁵⁷ Zaslisanje v fasc. 223/I.
- ⁵⁸ TMG, spis 2549/43.
- ⁵⁹ TMG, Spis 2980/43 v spisu 1737.
- ⁶⁰ TMG, spis 2980/43.
- ⁶¹ TMG, spis 2549/43.
- ⁶² Ibidem.
- ⁶³ TMG, spis 2864/43.
- ⁶⁴ TMG, spis 2549/43.
- ⁶⁵ Zaslisanji v fasc. 223/I.
- ⁶⁶ TMG, spis 2351/43.

Partizankin dvajseti rojstni dan

*Nocoj bi rada,
rada rekla:
»Ljubim.
Moj svet je lep zato,
ker v njem živiš.
Ti daješ spektrum
kamnu, roži,
soncu,
ti daješ luni čar,
ti v zvezdah
zažariš«.*

*Nocoj bi rada
tkala svetle sanje,
nocoj,
ko bom imela
dvajset let.
Ne veš,
kako bi rada
vtkala vanje
otroški smeh
in majhen,
srečen svet ...*

*Poslušam veter,
ki šumi v borovcih ...
Nekje pod njimi
spiš
in s tabo
spi
moj svet.
Ne jokam.
Prišli bodo,
tkali bodo sanje,
ljubili se,
ko jim bo
dvajset let ...*

Dr. Ervin Mejak

Izgnali so me v Srbijo

V gornjegrajskem zaporu

Po zločinskem bombardiranju Beograda aprila 1941, se je nacistična zver na vseh straneh lotila Jugoslavije in po slabotnem odporu jugoslovanske vojske, udrla v našo ožjo domovino Slovenijo.

V tistem času sem bil s svojo družino v Gornjem gradu in delal kot odvetnik. Mesto Gornji grad je bilo v tistih časih zelo živahen in prijeten turistični kraj z zdravim podnebjem in veselimi domačini. V kraju je bilo sodišče, okrajno glavarstvo, davčna uprava, finančna kontrola in orožniška postaja. Tu so živeli številni uslužbenci; gostiln je bilo več kot deset, vse so dobro delale. Društveno življenje je bilo živahno, najbolj delavno je bilo Sokolsko društvo, ki je imelo svoj dom. V tem domu so bile redne telovadne vaje, tu so se često prirejale gledališke predstave in veselice ter proslave. V mestne urade so prihajali prebivalci iz krajev od Mozirja do Solčave, pa iz Nove Štifte ter prinašali mestu denar. Promet se je še posebno dvignil, ko je bila vzpostavljena redna avtobusna proga iz Ljubljane čez sedlo Črnivec, za kar sem dal pobudo in bil zelo vesel, ko se mi je posrečilo zadevo izpeljati po neštetihi pismenih in osebnih intervencijah v Ljubljani.

Dne 9. aprila sem se javil kot rezervni oficir v celjski vojašnici, kjer mi je službujoči oficir dejal, da naj počakam doma na poziv, saj nimajo ne obleke in ne orožja za oficirje. Tako sem ostal doma in čakal na nadaljnje dogodke.

Dne 12. aprila je prišel v Gornji grad prvi motorizirani oddelek okupatorske vojske, ki so mu nekateri maloštevilni prebivalci izrazili navdušenje češ, da sedaj pride svoboda, nas zavedne Slovence pa so izzivali in najgrše psovali, kar nas je zelo žalostilo in nam je bilo nerazumljivo. Okupatorjeva enota je razglasila prvo odredbo: prepoved točenja alkohola in oddajo orožja. Kmalu so okupatorjevi vojaki odšli v Luče, drugi dan pa so se že vrnili in dobili v prihodnjih dneh okrepitev. Prišli so tudi gestapovci, njim na čelu je bil dr. Helmut Bast, doma v Gradcu. Slutili smo, da pride nad nas huda ura.

Dne 17. aprila je 6 vojakov obkolilo hišo, v kateri sem stanoval s svojo družino. Dva vojaka in gestapovec so prišli v stanovanje, me aretirali, ne da bi povedali, zakaj. Odpeljali so me v sodne zapore v Gornjem gradu. Kmalu za mano so pripeljali še isti dan zdravnika dr. Janka Raka, notarja Košenino, profesorja Matijo Trobeja in orožnika Gomilščka. Prvi trije so že davno mrtvi, Gomilšček pa živi v Levcu pri Celju. V prihodnjih dneh so privedli v zapore še nekaj Gornjegrajanov in Gornjesavinčjanov. Nikdo seveda ni vedel, kaj nameravajo okupatorji z nami.

V Starem piskru

Dne 22. aprila pa so nas vse odpeljali v Celje, v zapore Starega piskra. Tu sem v zaporih našel veliko število zavednih Slovencev, katerih število se je iz dneva v dan

večalo. Nazadnje nas je bilo tu gotovo preko 300. Vse zapornike sem poznal, saj so to bili prijatelji, dobri znanci, člani raznih društev zlasti sokolskih, borci za severno mejo in planinci.

Hrana je bila seveda jetniška, lahko smo dobili opoldne hrano tudi od zunaj. Tako hrano nam je prinašala v zapore Pepca Šerdoner, ki je takrat vodila uradniško gostilno v sprednjem delu Starega piskra. Poleg hrane nam je prinašala »čaj«, se pravi vino, kar pa je bilo strogo prepovedano. Čudno je, da gestapovci niso nikoli ugotovili, kaj prinaša Šerdonerjeva. Pazniki so bili še bivši slovenski pazniki sodnih zaporov, ki so bili v glavnem vsi obzirni do nas, najbolj je bil ustrežljiv paznik Borštnar, ki živi kot upokojenec v Celju. Upravnik zaporov je bil Zavec, glede njega ne bi imeli tedanji zaporniki nikakih pritožb. Jaz osebno pa lahko povem, da mi je dal v celico šapirograf, da smo lahko razmnožili nanj jetniški časopis »Toti stari pisker«, ki sem ga urejeval in mi je pri tem pomagal Jurij Toplak, sedaj upokojeni šolski upravitelj v Celju. Z mojim odhodom v Rajhenburg je list prenehal izhajati. Izdali smo bili štiri številke. V njem so bili objavljeni razni doživljaji v zaporih, anekdote, dovtipi in podobno. Imeli smo tudi karikaturista (imena se ne spominjam), ki je delal imenitne karikature zapornikov, pa gestapovcev, zlasti slovitega gestapovca »Nerona«, ki je bil naš najhujši sovražnik. Mrzil je zlasti duhovnike in te na razne načine trpinčil in jim nalagal najslabša jetniška dela, kot n. pr. odnašanje in umivanje straniščne posode. Gorje nam, če bi gestapo dobil naš list v roke! List smo pisali zato, da ohranimo med zaporniki dobro voljo in upanje na boljše čase. Hoteli smo preprečiti malodušje, ki se je že lotevalo nekaterih sotrpinov. Pripravili smo takšno naklado, da je dobila vsaka celica po en izvod. List smo pošiljali tudi v ženski oddelek zaporov. »Toti stari pisker« je ohranjen v celjskem muzeju revolucije.

Zjutraj so odprli vrata, da smo očistili celice in hodnik, nato so nas odpeljali na dvorišče telovadit, tja, kjer so pozneje streljali svoje žrtve. Telovadba je zlasti starejšim in bolnim delala težave. Morali smo počepniti in nato v počepu poskakovati. Pri eni taki jutranji telovadbi je postalo slabo kanoniku Žagarju iz Nove cerkve. Odpeljali so ga v bolnico in je tam ostal menda dlje časa. Telovadbo so gestapovci nadzorovali, kričali na nas in počasneje tepli z bičem. Po telovadbi smo šli v sosednje dvorišče na sprehod v krogu po dva in dva, prepovedano je bilo se pogovarjati. Tu nas je gestapovec večkrat nesramno izzival.

Med zaporniki sta bila tudi dva Angleža, brata Faber, lastnika dvorca v Frankolovem. Na ta dva je imel »Neron« še posebno piko. Nekega dne je na sprehodu enemu teh Angležev dejal, če ve, da so nemške podmornice pred nekaj dnevi potopile veliko angleško ladjo. Anglež ni ničesar odgovoril. Ko pa je kmalu nato angleška podmornica potopila Nemcem veliko ladjo, je Anglež pri sprehodu mimo Nerona rekel, da so zdaj pa Nemci zgubili veliko ladjo. Za predrznost je Neron pretepel Angleža s pasjim bičem, da je imel velike otekline in podpludbe. Nemški stražniki, ki so bili z nami na dvorišču, so bili še kar znosljivi, če ni bilo v bližini gestapovca. Najbolje je bilo za nas, ko so nas stražili Bavarci. Takrat smo se lahko med seboj pogovarjali. Enkrat v tednu so nas smeli obiskati domači. Prinesli so nam lahko tudi pakete. Pazniki so nas pustili v sprejemni sobi same, da smo se lahko pogovarjali pol ure.

Od časa do časa so gestapovci zaslišali posamezne zapornike. Tako sva bila z zdravnikom dr. Jankom Rakom skupaj na zaslišanju pri gestapovcu dr. Wokaunu. Ta je bil sin nekdanjega nemškega župana v Celju, trgovec Wokauna, po katerem se je prostor, kjer je danes Šlandrov trg, imenoval Wokaunov trg. Gestapovec mi je očital, da sem bil vedno zoper Hitlerja, da sem imel zoper njega nedavno govor v Gornjem gradu in da sem napisal knjigo o koroških bojih 1918/19, ter da sem organiziral borce v Jugoslaviji. Pred sabo je imel mojo knjigo »V boju za našo severno mejo«, ki sem jo napisal leta 1937 v Gornjem gradu in je izšla v dva tisoč izvodih. Odgovoril sem mu, da sem vse to storil kot zaveden Slovenec in rodoljub, in to ni nič slabega. Nato nama je dejal, da naju bodo streljali. Rešiva da se lahko le tako, da pristaneva, da nanju z družinama izselijo v nemški rajh in se tam zaposliva. Oba sva to odklonila, dejala sva, da hočeva deliti usodo z drugimi zaporniki. Pri zasliševanju je bil prisoten tudi celjski trgovec König, ki me je dobro poznal, saj sem v njegovi trgovini kupoval igrače za svoje otroke. Imel je vedno največjo izbiro novih igrač, stregel pa mi je vedno njegov prodajalec Pibrovec, sedaj znani turistični delavec v Celju. Ko naju je gestapovec odslovil, je za nama prišel König in nama dejal, da se ni treba bati streljanja, pač pa se bomo morali zaporniki izseliti iz Slovenije. Pozneje mi je tudi Zavec zaupno povedal, da nas bodo izgnali v Srbijo.

Seveda sva z dr. Rakom o tem obvestila vse celice, kjer so vzeli to novico z olajšanjem na znanje, saj smo vsi domnevali, da nas bodo postrelili.

Strogo je bilo prepovedano kajenje in gledanje skozi zamrežena okna celic. Kogar so zalotili, so ga zverinsko pretepli.

Včasih so ponoči prišli gestapovci v spremstvu domačih nemčurjev vinjeni v zapore, poklicali kakega zapornika iz celice in ga pretepali v posebni sobi, pri čemer so se posebno izkazali Königovi in Skobernetovi sinovi.

Konec maja zgodaj zjutraj so nas pazniki zbudili. Morali smo se hitro obleči in oditi na hodnik. Prišel je gestapovec in poklical okoli petdeset zapornikov. Morali smo pobrati svoje reči in se zbrati na dvorišču, kjer so nas natrpali na tovornjak. Odpeljali smo se iz Celja in med potjo skozi raztrgano plahto kmalu ugotovili, kje se vozimo. Obstali smo na dvorišču samostana v Rajhenburgu, sedanji Brestanici.

V Rajhenburgu

Začelo se je novo poglavje našega zaporniškega življenja. Ko smo izstopali s tovornjaka, smo slišali, da je to le prehodna postaja za izgnanstvo iz domovine.

Najprej so nas po dva in dva natlačili v meniške celice. Z mano je bil Drago Predan, znani sedanji kulturni delavec v Celju. V teh celicah pa nismo bili dolgo časa. Kmalu so nas preselili v obširno gospodarsko poslopje na velikem samostanskem dvorišču. Tu je bila po tleh nastlana slama in tu smo prebivali do 28. junija. Skoro vsak dan so prihajali med nas novi zaporniki iz Celja in od drugod. Pripeljali so tudi okrog 150 duhovnikov iz raznih župnij Slovenije, med njimi je bil tudi Ksaver Meško, s katerim smo se Celjani v tistih dneh tako radi pomenkovali. Ko sem se po vojni po planinski poti s Plješivca vračal v Slovenj Gradec, sem se vedno oglasil pri temu priljubljenemu slovenskemu pisatelju v Selah, kjer je bil župnik zadnja leta svojega življenja. Obujala sva spomine na tiste žalostne čase, ki smo jih pa vendar srečno preživeli.

V Rajhenburgu nismo počivali, temveč smo morali graditi cesto na grad. Kopali smo tudi jarek za vodovod iz Rajhenburga na grad. Potem, ko smo vsako jutro za zajtrk dobili neko čorbo in kos kruha, smo ob 6. uri pod vojaškim spremstvom odkorakali iz gradu na cesto. Ko je bilo delo na cesti končano, smo v skupinah kopali jarek za vodovod, ki naj bi tekel paralelno z glavno cesto iz Rajhenburga na grad. V jarku sem navadno delal z Dragom Predanom, Macarolom, sedanjim upokojenim učiteljem v Celju in Dragom Druškovičem iz Ljubnega. Med vojaki, ki so nas stražili, je bilo nekaj obzirnih, nekaj pa strogih. Tako smo pri prvih lahko stopili v slaščičarno in mali bife ob cesti, kjer smo kopali. Tu smo se shajali z domačini, ko so nas prišli obiskat in prinesli priboljške k slabi jetniški hrani. Največ uslug in koristi pa smo imeli od takratne poštne upravnice v Rajhenburgu, Lamperjeve, ki nam je sprejemala našo pošto za domače in dajala časopise ter sporočila vse važne novice. Dajala nam je tudi darila v živilih in perilu. Vse to nevarno delo je opravljala ves čas, ko smo tam v bližini pošte kopali ob cesti za vodovod. Ko so nas odpeljali iz Rajhenburga konec junija, je inštalater že polagal cevi za vodovod iz trga na grad. V zahvalo požrtvovalni tovarišici Lamperjevi sem v imenu takratnih izgnancev — kopačev spregovoril poslovilne besede na njenem grobu pred leti na celjskem pokopališču.

Delali smo do 12. ure, nato pa odšli h kosilu in do 14. ure imeli odmor. Po počitku smo nadaljevali z delom do 18. ure, ko smo šli k večerji. Po večerji smo se zbrali vsi zaporniki na obširnem prostoru pred gospodarskim poslopjem. Tu pa je pel priložnostni pevski zbor, najmanj 100 pevcev, domače pesmi. Pevovodje so se vrstili dnevno. Stražniki nas niso nikoli pri tem motili. Kaj smo peli niso razumeli, slovenske melodije so jim ugajale. To dnevno petje je vzdrževalo moralo zapornikov, lažje smo prenašali tegobe in upali na boljše čase. Na tem mestu naj še omenim, da so nam naše tovarišice — zapornice, ki so imele svoj poseben oddelek v poslopju, prale perilo; meni in nekaterim mojim prijateljem je prala perilo Gusta Janežič, učiteljica v Šošanju, doma iz St. Jakoba v Rožu, ki je umrla v izgnanstvu v Trsteniku in je tam tudi pokopana.

Celotni samostanski objekt z zemljiščem je bil obdan z žično ograjo tako, da je bilo težko pobegniti iz taborišča. Nekaj poskusov pobega je bilo, a so ubežnike kmalu prijeli, pretepli in vrgli v »bunker«, temno luknjo v samostanu, nam pa zapretili, da nam bodo omejili v taboru gibanje in prepovedali petje, če se pobeги še ponovijo. Vsak večer so nas preštevali.

Povem naj še to, da so starejši in bolni zaporniki imeli lažja dela, tako v vrtu in v samostanu in jim ni bilo treba iti na delo na cesto.

Ves čas našega bivanja v Rajhenburgu v juniju 1941, je bilo v glavnem lepo vreme, ker nam je lajšalo težke razmere. Imeli smo v tem času tudi mir pred gestapovci, ki so se raje zabavali pri dobri jedaci in pijači v gradu in slavili hitlerjeve zmage, za kar jim nismo prav nič zavidali, saj smo živeli v trdnem upanju, da pride po vsem trpljenju naš čas in naša svoboda.

Blížal se je kraj našega prisilnega dela v Rajhenburgu. Zvedel sem, da so okupatorji iz Gornjega grada odpeljali ženo in oba otroka v Maribor v meljsko vojašnico. Smeli so s seboj vzeti v treh kovčkih najnujnejše obleke, perilo in obutev; gestapovec dr. Bast pa jim je vrnil iz mojega, po njem zaplenjenega denarja, po 500 din za vsakega družinskega člana. Istočasno so odpeljali od tam družino dr. Janka Raka in notarja Košenine.

Dne 28. junija 1941 zgodaj zjutraj so prišli na naše prisilno bivališče vojaki, poklicali okrog 30 zapornikov in nas natrpali v tovarnjak, pa nas odpeljali v Maribor in nas dodelili našim družinam. Tu sem našel že svoje mariborske sorodnike, pa številne prijatelje in znance, ki so že vedeli, da nas bo okupator izgnal v Srbijo, kar smo vzeli z olajšanjem na znanje, da tako ostanemo vsaj v Jugoslaviji. Tu v vojašnici smo sedeli in spali na tleh, postlanih s slamo in čakali na odhod. Zbrali smo se lahko preko dneva na dvorišču, kjer so nam delili tudi jetniško hrano. Na drugem delu dvorišča za visoko žično ograjo pa so bili vojni ujetniki, večinoma Indonezijci, ki so dobili malo hrane, pa smo jim mi pod ograjo porinili kruh in sadje, ker smo še lahko dobili po znancih iz mesta.

Na dvorišču smo lahko prepevali, čemur so se stražniki čudili, ko so vedeli, da moramo stran iz svojih domov z najnujnejšim za življenje v neznane kraje. Zadnji večer smo še zapeli na dvorišču »Oj zdaj gremo, nazaj še pridemo!« To se je nam izpolnilo šele po štirih letih.

Življenje v Užicu

Potem, ko je odšlo že več transportov izgnancev iz Maribora, so našo skupino, po številu okrog 300, dne 1. julija 1941 zjutraj kamioni odpeljali iz vojašnice na mariborski kolodvor, kjer smo vstopili v že pripravljene vagone za transport v Srbijo. Transport so spremljali stražarji, ki so nam strogo prepovedali odpreti okna ali govoriti s kom, če bi kje vlak obstal. Hudo nam je bilo vsem pri srcu, ko smo se peljali skozi Celje. Tu je bilo na peronu samo nekaj okupatorjevih vojakov, sicer pa je bil peron prazen.

V Zagrebu je vlak stal dalje časa in je tam hrvaški Rdeči križ delil mleko, kruh in sadje, kar nam je bilo všeč, saj veliko nas že dalje časa ni užilo mleka. Nadaljevali smo pot do Slav. Broda oziroma Bos. Broda, kjer smo morali zapustiti naš vlak, šli peš preko mosta v Bos. Brod in tam vstopili v vlak, ki nas je skozi Sarajevo, odtam pa skozi številne predore pred Višegradom pripeljal preko Drine v Srbijo. Vožnja skozi predore je bila zelo težavna, zlasti za male otroke, saj jih je bilo v našem transportu najmanj 50. Iz vseh vagonov je bilo slišati kašljanje še potem, ko smo se peljali mimo Vardiste. Bili pa smo tudi vsi umazani od saj, umiti pa se nismo mogli že tri dni. V tem stanju smo prispeli 3. julija popoldne v Sevojno pri Užicu, kjer so stražarji izdali zadnje svoje povelje, da izstopimo, nakar so nas predali srbski oblasti. Na postaji so že čakali odposlanci užiške občine in veliko število domačinov, ki so nas pristrčno sprejeli in želeli dobrodošlico, v našo veliko tolažbo.

Ko so nemški stražarji odšli, je prišel po dolgem času, zlasti za nas, ki smo bili od aprila dalje pod »varstvom« okupatorja, trenutek, ko smo se čutili zopet svobodne in to pri bratih Srbih. Bil je to čudovit občutek zadovoljstva!

Celotni transport je bil začasno nameščen v sobah lepe dvonadstropne osnovne šole v Sevojni. V veliki šolski kuhinji so nam domačinke kuhale hrano, mali otroci so pa imeli sedaj dovolj mleka.

Drugi dan po našem prihodu, — bilo je pred praznikom slovenskih blagovestnikov, bratov Cirila in Metoda, — sem predlagal naši novi družbi, da proslavimo ta praznik s kresom, kakor je to bil običaj doma v Sloveniji. Organiziral sem starejše otroke, da so v bližnjem gozdu nabrali suho vejevje, ki ga je bilo tam v izobilju, na podstrešju šole pa smo z dovoljenjem prijaznega šolskega upravitelja nabrali stare, nerabne šolske klopi in mize, pa napravili na šolskem dvorišču visoko grmado. Zvečer smo se vsi zbrali na dvorišču okrog grmade in jo zažgali. Zadonela je prvič

v Sevojni slovenska pesem, imel sem priložnostni govor, ki sem ga zaključil z željo in v upanju, da bomo še kdaj tudi doma kresovali. Grmada je visoko gorela, ogenj je bil viden daleč naokrog in tako so ga opazili tudi v Užicu, kjer je bila nastanjena močna okupatorska garnizija. V naglem diru je prijahala nemška patrulja z oficirjem na čelu, ki je glasno zahteval pojasnilo, kaj naj pomeni ta ogenj. Stopil sem pred njega in mu povedal, da praznujemo po našem običaju kres, ki ga letos nismo mogli praznovati doma. Pri tem sem rabil za kres besedo »Johanišfeier«, saj so kresni dan naši domači nemčurji vsako leto obhajali. S tem se je oficir zadovoljil in z vojaki odjezdil nazaj v Užice.

Kresovanje je bil prijeten dogodek v začetku našega izgnanstva. Medtem so na občinskem uradu v Užicu napravili načrt za našo naselitev iz Sevojne v Užice in njegove okoliške kraje, pri čemer so v glavnem upoštevali želje izgnancev in morebitne njihove zaposlitve.

Dne 18. julija so prišli s podeželja kmetje z vozmi in odpeljali po razdelitvi v svoje kraje posamezne skupine izgnancev, največ nas je bilo določenih za Užice in sicer 53 moških, večinoma z družinami. Pripomnim naj, da se jih je od teh nekaj kmalu preselilo iz Užica v druge kraje Srbije, prišlo pa je pozneje nekaj izgnancev iz drugih krajev Srbije v Užice, kjer se je bilo lažje zaposliti.

Užice so prijeten kraj, njegova lega je podobna našemu Celju; obdano je od hribovja, vendar ima milo podnebje. Prebivalci so dobri ljudje, narodno zelo zavedni in odkriti. Mesto je tedaj štelok okrog 7000 prebivalcev in imelo veliko uradov, trgovin in gostiln. Kmetje so prinašali svoje pridelke na trg, ki je bilo pred občino. Mesto leži ob Džetini, reki z globoko strugo, preko reke je bil takrat še, menda stari rimski most, kamenit in močan.

Uprava občine Užice nam je dodelila stanovanje pri zasebnikih. Meni oziroma moji družini so nakazali sobo pri trgovcu Simoviću, v bližini mosta čez Džetino. Ko je pa gospodar videl, da bo naše bivanje trajalo dalje časa in ker sem imel dva otroka, nas je kmalu preselil iz hiše na dvorišče v skladiščni prostor, ki je bil brez oken, le na vratih je bilo steklo, koder je v prostor pronicala svetloba. Tu je bilo prostora za štiri ležišča, malo mizo, polico in štedilnik, ki sem ga kupil od sosedu. Vrata so bila povsem enostavna, tanka. Tisto zimo je bilo veliko snega v Užicu, ki ga je nametlo visoko na dvorišču. Kako jutro ga je bilo preko okna na vratih in nam je sosed večkrat moral odmetati zjutraj sneg, da smo lahko prišli ven. Tolažili smo se s tem, da je več drugih izgnancev imelo še slabše stanovanje.

Občina nam je izdala »izbegličke legitimacije«. Izbeglica pomeni begunec, takih pa je bilo v Užicu precej, zlasti iz Bosne, pa občina ni delala razlike med izgnanci in begunci in dala tiskati le eno vrsto osebnih izkaznic.

Izgnanci smo po nasvetu občine organizirali v kavarni Vasić svojo menzo, za katero nam je občina dajala najpotrebnejša živila. Kuhale so naše žene, menjaje dve po dve tedensko. V menzi je bilo kosilo in večerja. Hrana je bila zelo skromna, vse premalo kalorična, zlasti za mlajše. Zato si je pač vsak izganec poiskal čimprej zaposlitev, da si je lahko kupil priboljšek. Zaposleni so hrano plačali, seveda bolj simbolično, s prispevki pa smo izboljšali hrano. Nekaj starih in bolnih je imelo hrano zastonj, tem smo tudi sicer po svojih močeh pomagali. Poseben priboljšek je bil, če smo se lahko udeležili običajnih slav in parastosov, saj je bilo tam veliko jedače in pijače, zlasti užiške specialitete »užiški peršut«, posušena govedina, ki je bila draga.

Posebna skupina izgnancev je bila skupina v Zlatiboru pri Užicu. Tja jo je spravil, po našem prihodu v Sevojno, Mariborčan Henrik Lautner, ljutičevac, ki je pozneje nastopal kot Miloš Vojnovič. Bil je zet užiškega predsednika občine, Mirkovića. Oba sta bila ob pravem času onemogočena. Na Zlatiboru so bili sami Mariborčani. Med njimi so bili n. pr. dr. Černić, Drago Kocmut, Zorko, Založnikovi in drugi. Vsi so se pozneje odselili v druge kraje Srbije, največ v Čuprijo in Beograd.

Konec julija 1941 sem nastopil službo pravnega referenta pri občini v Užicu. Ker so tam vedeli, da znam nemški, mi je bila dana naloga, da kontroliram izpolnjevanje obveznosti občine do okupatorskih oblasti. Preštudiral sem v kratkem času vse tozadevne zakonite predpise, saj je vladal v teh zadevah pri občini velik nered. Občina je dajala okupatorju vse, karkoli je zahteval in nihče ni pazil na to, če ima okupator po obstoječih njegovih lastnih predpisih pravico do raznih zahtev, ki so jih stavljale občini posamezne nemške enote in uradi, pa tudi posamezni vojaki. Občina je bila po nemških predpisih dolžna poskrbeti okupatorski vojski in njenim uradom le stanovanje in ničesar drugega. Ker je občina vse

obveznosti prevladala na prebivalstvo, je trpelo prebivalstvo. Napravil sem v nekaj dneh red in kljub poznejšemu, ponovno samovoljnemu postopanju nekaterih okupatorskih enot in posameznikov, se mi je posrečilo zavzeti vedno zakonito stališče in ga vzdržati.

S tem svojim delom sem pri občini Užice oziroma prebivalstvu prihranil precejšnje imetje, v vrednosti več 100 000 din, kar je v tistih časih bilo veliko denarja.

Ob tem delu pa se mi je zdelo potrebno, da se zanimam tudi za prijavitni urad na občini. Nemci so namreč prihajali na občino spraševati za naslove oseb, ki so jih nameravali aretirati, vedeli so samo za njih imena, ne pa za naslove ulic in bivališč. Take primere sem uredil tako, da so uslužbenci v prijavnem uradu, ki se niso mogli razgovarjati z Nemci, poklicali mene, in ko je nemški orožnik povedal ime osebe, za katero išče naslov, sem se z njim zapletel v pogovor, eden uslužbencev, bil je to navadno Novaković, pa pri stranskih vratih hitel v mesto, da obvesti prizadetega oziroma njegove ljudi doma, da se skrije ali pobegne. Na ta način sem pomagal velikemu številu Srbov, da so se pravočasno rešili.

Na občini sem imel priložnost zboljšati tudi razmere sotrpinov — izgnancev, zlasti glede stanovanja. Tako sem pomagal Bogdanu Zolnirju iz Slovenj Gradca, da je dobil primernejši prostor za prebivanje z ženo in malim otrokom. V kletnem stanovanju, kjer je prebival, so bili škorpijoni.

Na občini je delal tudi uziški advokat Vladeta Miletic, ki je opravljal občinske zadeve, in pa že prej omenjeni Henrik Lautner, ki je znal nemški in s svojim tantom, predsednikom občine Mirkovičem, obravnaval zaupne zadeve z okupatorjem. Na občino je pogosto prihajal tudi lastnik uziške tovarne orožja Pošinger, navadno v spremstvu nemških oficirjev.

Za moje delo na občini so zvedeli srbski rodoljubi in prebivalstvo, tako sem si pridobil njih zaupanje in priljubljenost.

Dne 21. septembra 1941 so Nemci izročili oblast v Užicah četnikom in pod pritiskom Uziškega partizanskega odreda, zapustili Užice. Tri dni kasneje so partizani prisilili četnike k umiku in mesto Užice osvobodili. Tako je nastala znamenita **Uziška republika** s Titom na čelu, ki je vzdržala pred hudimi okupatorjevimi pritiski vse do 29. novembra 1941, ko so se po hudih bojih, zlasti na Kadinjači, Nemci vrnili nazaj v Užice. Uziška republika je trajala 67 dni in je bilo tedanje središče odpora in osvobodilnega gibanja.

V času bojev smo izgnanci preživeli hude čase, bili smo čestokrat v veliki življenjski nevarnosti. Nemci so skoraj vsak dan bombardirali mesto. Bili smo skrajno revno oblečeni in obuti, pa sestradani, kar je bilo posebno hudo za otroke.

Četniki so v začetku še sodelovali s partizanskimi odredi in skupaj z njimi predstavljali narodnoosvobodilno vojsko. Četnikov je bilo več odredov, skoro vsak odred je imel svojega vojvodo, ki je za sebe propagiral in nabiral vojake. Narodno-osvobodilni odbor za Užice je objavil razglas, da se lahko vsak za orožje sposoben javi ali v partizanski ali v četniški odred, ker je bil tako sklenjen tudi med njimi sporazum. Med četniki je bil tedaj v Užicu podpolkovnik Cvetković, ki je služboval pred vojno dlje časa v Ptuj, in neki vojvoda Jastrebarski, ki je tudi kot aktivni oficir služboval v Sloveniji. Oba sta računala s tem, da se bodo za orožje sposobni slovenski izgnanci, prijavili v četnike. Tako so tudi razširjali svojo propagando, zlasti Cvetković, ki je nekatere Slovence osebno poznal. Seveda so tudi partizani s svoje strani storili vse za pridobivanje novih borcev.

Slovenskih izgnancev je bilo tedaj v Užicu le 72, od teh 27 moških, med katerimi jih je bilo enajst starih nad 40 let. Bilo je tudi 25 žensk in 20 otrok v starosti od 2 mesecev do 15 let. V veliki večini smo bili slabotni, precej jih je bilo tudi bolnih, vsi pa skrajno slabo oblečeni in obuti.

O položaju doma v Sloveniji, o osvobodilnem gibanju Slovencev nismo ničesar vedeli, niti nismo imeli kakih točnih in zanesljivih vesti.

Narodnoosvobodilni odbor v Užicu, kateremu je predsedoval odvetniški pravnik Kovačić, je zahteval od slovenskih izgnancev **samo delo**. Jasno je bilo, da se v to lahko zavežemo, saj smo dobili pomoč za našo menzo od NOO.

Dne 16. oktobra 1941 se je vršil v Užicu miting vseh beguncev iz Bosne, Kosovega polja in Hrvatske ter nas izgnancev. Tega dne mi je povedal naš rojak, predvojni komunist učitelj Oskar Hudales, ki se je po osvoboditvi Užica priselil iz Kosjerića, kjer je živel kot izgnanec, da je prišel iz Slovenije neki Bučar, s katerim lahko govorim. Stopil sem takoj s Hudalesom do tega Bučarja. Bil je to moški bolj majhne čokate postave, star kakih 35 do 40 let; bil je temnolas in nosil je očala.

*Pot izgnancev iz taborišča na železniško postajo v Mariboru
julija 1941*

Dotlej ga nisem še nikoli videl, bil mi je docela nepoznan, tudi po imenu ga nisem poznal iz našega političnega življenja. Bil mi je torej tujec in napram njemu sem bil previden in nezaupljiv. Bučar pa me je vpraševal o položaju in razmerah slovenskih izgnancev. Opisal sem mu naše razmere, povedal sem mu, da nas četniki snubijo na vse mogoče načine, da pa smo mišljenja, da ne moremo glede vstopa v narodno osvobodilno vojsko, sprejeti za vse Slovence v Užicu obveznega sklepa. Smo namreč gostje in se ne moremo vmešavati v njihovo politiko. Sicer pa NOO v Užicu tako razume naš položaj in od nas ne zahteva drugega, kakor da smo zaposleni. Bučar mi je nato na kratko povedal, kakšno je stanje v Sloveniji. Ko sem ga vprašal po osebah, ki v Sloveniji sodelujejo v osvobodilnem gibanju, mi je navedel več imen. Izmed njih sem poznal samo dr. Darka Černeja, ki pa v političnem svetu pred vojno sploh ni bil znan. Bučar mi namreč ni omenil meni dobre znane prijatelje in znance, kakor n. pr. Josipa Rusa, dr. Snuderla, dr. Vilfana in druge, ki so se, kakor smo pozneje slišali, že zelo zgodaj priključili odporiškem gibanju v Sloveniji.

Iz kratkega razgovora z Bučarjem, sem spoznal, da je položaj v Sloveniji v tem času ravno tako nejasen, kakor je bil tedaj v Srbiji. O partizanskih bojih v Sloveniji smo slišali šele poleti 1942.

Bučar je nato govoril na zgoraj omenjenem mitingu, na katerem se je od slovenskih izgnancev oglasil k besedi samo Oskar Hudales.

Vsekakor smo slovenski izgnanci ves čas Užiške republike sodelovali v NOO v Užicu. Še več: trije fantje iz naših vrst so odšli k partizanom. Starejši pa smo pospravljali poljske pridelke, delali v tobačni tovarni in kopali grobove na vojaškem pokopališču. Na obletnico oktobrske revolucije, 7. novembra smo pomagali pripraviti proslavo ob njeni 24-letnici. Na vseh mitingih smo sodelovali v pevskem zboru, orkestru, pri gledaliških predstavah. Priredili smo tudi festival narodne pesmi in širili propagando. Pri vsem tem delu je sodelovala tudi naša mladina. Naše ženske pa so pletle puloverje, nogavice in rokavice in šivale perilo za partizane.

V Užicu je bila v času užiške republike ustanovljena četa slovenskih partizanov, ki je štela kakih 50 fantov in mož. Njen komandant je bil Albin Pibernik.

Tudi sam sem pomagal po svojih močeh. V rekordnem času sem pregledal zaplenjeni nemški arhiv in prevedel važnejše listine in pisma, ki so vsebovala njihove načrte za protipartizanske akcije. Za to naporno delo, ki je bilo izredno nujno, sem sprejel pismeno zahvalo po nalogu samega vrhovnega komandanta tovariša Tita. Za to delo me je naprosil partizanski poročnik Ignjat Sekulić in sicer po naročilu tedanjega mestnega komandanta Dušana Jerkovića, ki je padel v znani bitki na Kadinjaci 29. novembra 1941. Pozneje sem v Glavnem štabu, ki se je nahajal v pro-

storih Narodne banke, še posebej obrazložil nekaterim častnikom, med njimi je bil sam tovariš Tito, neko nemško vojaško skico, ki se je nanašala na zahodno Srbijo s središčem v Užicu. V poznejših akcijah tistih dni so partizani zajeli preko 300 nemških vojakov, zaplenili obilo orožja, streliva in drugega vojnega materiala. Vojake so pripeljali v Užice in jih zaprli v šolski zgradbi. Med ujetniki je bil tudi stotnik, ki se je vrgel takoj po namestitvi v šoli iz drugega nadstropja ter bil takoj mrtev. Te ujetnike je bilo treba zaslišati, vendar je bilo to naporno delo. Jaz sem tolmačil, bilo pa je tudi to zame nevarno, kar se je pokazalo pozneje, po povratku Nemcev v Užice, saj so partizani pustili vojne ujetnike žive v Užicu in bi me gotovo ubili, če bi me našli. Zato sem se nekaj dni skrival. Prikazal sem se šele, ko so zapustili Užice.

Pomagal sem tudi pri širjenju propagande, nosil plakate in okrožnice v vas Sevojno, kraj mi je bil znan že od začetka izgnanstva.

V bojih med partizani in četniki, okupatorskimi pomagači, je bilo veliko mrtvih in te je bilo treba hitro pokopati na vojaškem pokopališču v Užicu. Dne 4. novembra smo bili odrejeni za kopanje grobov Josip Babšek, profesor iz Maribora, Ivan Mele iz Velenja, Tone Jermol iz Celja, Bogdan Zolnir iz Slovenj Gradca, Danilo Gorinšek znani publicist iz Maribora, in jaz. Izkopali smo 20 grobov. Vsak je dobil za dan dela hleb pravega pšeničnega kruha, slanega, kar je bilo v tistem težkem času, ko je bilo treba dati vse za partizansko vojsko, veliko zadovoljstvo, zlasti za naše otroke, ki že dlje časa niso jedli kruha, saj smo se v glavnem preživljali z neslanim fižolom in krompirjem. Tedaj je bila sol v Užicu več vredna, kakor zlato.

Kar zadeva mene osebno, ne bi v nobenem primeru odšel v partizane, ker sem imel v Užicu poleg žene še dva nepreskrbljena otroka. Imel pa sem tudi ene same naočnike, brez njih sem bil napol slep. Dobiti v Užicu nove naočnike je bilo popolnoma nemogoče. Brez teh pa bi bil partizanski vojski le v breme; sicer sem s svojim delom več koristil partizanom.

Z vsemi aktivisti osvobodilnega gibanja sem bil v dobrih stikih, z nekaterimi v naravnost prijateljskih. Pomagal sem jim pri raznih poslih, ker sem dobro poznal krajevne razmere iz svoje službe na občini. V hiši javnega tožilca Berberjiana sem bil vsak dan.

Na tem mestu naj še omenim, da je s prihodom partizanov v Užicu zopet začela obratovati tovarna orožja in streliva, katero Nemci ob umiku iz Užica niso mogli uničiti. Ker pa so Nemci skoraj vsak dan bombardirali Užice, je poveljstvo partizanske vojske oddelek za municijo in nekaj strojev preselilo v desni tunel podzemeljskih prostorov, kjer so bili tresori Narodne banke. Dne 22. novembra je sabotaža povzročila eksplozijo v tunelih, v katere so se zatekli tudi občani Užica. V tunelih je bilo zaklonišče. Bilo je prek 120 mrtvih delavcev in občanov. Skoro ni bilo v Užicu hiše, na kateri ne bi bila izobešena črna zastava.

Pozneje se je pokazalo, ko so se Nemci vrnili v Užice, da je bilo naše stališče v Užiški republici pravilno. Nemci nam niso mogli prav nič do živenga in tako smo ostali z vsemi otroki vred. Kaj pa naj bi se bilo zgodilo z našimi ženami in otroki, če bi bili moški odšli pod orožje in se s partizansko vojsko umaknili v hudi zimi, večinoma bolni, slabotni, slabo oblečeni in obuti, v Sandžak?! Bili bi samo v nadlego in oviro naši vojski. Prej ko slej bi bili žalostno končali z otroki vred. Vse te žrtve bi bile brez koristi za narodnoosvobodilno gibanje.

Dne 28. novembra 1941 je bil oblačen, hladen dan. Iz bližine Užica se je slišalo silno streljanje. Zvedeli smo, da se Nemci bližajo Užicu. Ljudje bežijo iz mesta. Naslednje jutro partizani minirajo most prek Džetine, v neposredni bližini hiše, v kateri smo stanovali, vendar dinamita ne užgejo, zakaj ne, ni nihče zvedel. Kmalu popoldne se prikažejo štirje nemški tanki in zavijejo prek mosta v mesto. V hribih se čuje močno streljanje, Užice preletavajo izvidniška letala. V mestu vlada popoln mir in seveda žalost in strah pred okupatorjem. Ob 16. uri Nemci zasedejo Užice in takoj začnejo preiskovati vse zgradbe v mestu za partizani, ki jih pa ni bilo nikjer več. Na Kadinjači pa so divjali silni boji. Borci Delavskega bataljona Užiškega partizanskega odreda in del Posavskega odreda, so se borili kakor levi. Njihova naloga je bila kriti umik Vrhovnega štaba in partizanskih oddelkov s svobodnega ozemlja proti Sandžaku. Več kakor pol dneva so hrabri borci zadrževali Nemce. Bataljon je opravil svojo nalogo, od 200 borcev jih je pekel Kadinjače preživelo samo 10. Na Kadinjači so padli tudi Dušan Jerković, komandant Užiškega partizanskega odreda, Andrija Džurović, komandant Delavskega bataljona in Bora Marković, politični komisar Posavskega partizanskega odreda. Samo prek trupel junakov

je Nemcem uspelo prebiti se v Užice. Tedaj so ljotičevcem ukazali, naj izkopljejo truplo Dušana Jerkovića, ki so ga nato razstavili na takratnem žitnem trgu v Užicu. Bobnarji so pozivali Užičane, naj si pridejo ogledat mrtvega junaka, vendar brez uspeha. Mrtvega komisarja so nato zažgali na grmadi. Delavci, ki so morali preskrbeti grmado, so pripovedovali, da je imel Jerković v svojih žepih nekaj puškinih nabojev, ki so v ognju začeli pokati, Nemci, ki so stali ob grmadi pa so začeli bežati pred mrtvim komisarjem.

Zdaj se je začela v Užicu, oziroma nadaljevala okupatorjeva strahovlada. Nemci so se maščevali nad vsakim, o katerem so vedeli ali zvedeli, da je sodeloval s partizani. Zame so bili najnevarnejši nemški ujetniki, ki bi me gotovo ubili, če bi me našli. Med tem časom sem bil tudi zaprt, a so me srbski rodoljubi, med njimi bivši župan, rešili iz nemških krempljev z izgovorom, da sem na občini neobhodno potreben. Tako sem moral tudi po povratku Nemcev nazaj v službo na občino. S tem je zopet začela obratovati tudi slovenska menza.

Prvo moje delo na občini je bilo, da sem s sodelovanjem Radenka Radovanovića, skrivaj v peči na občini zažgal seznam tistih fantov, ki so odšli s partizani. Ti seznami so bili skriti v kavču v predsednikovi sobi. S tem sva z Radenkom rešila mnogo užiških rodbin preganjanja.

Nisem se še dobro oddahnil, že je prišla name nova nezgoda. Ob umiku partizanov, je zbežal iz Užica tudi Oskar Hudales, ki se je skril pri nekem kmetu v okolici Užica. Bolela ga je noga, njegova stara bolezen, zaradi katere je že v Celju večino zavora prebil v bolnišnici. Potreboval je nujno pomoč v hrani in obleki zase in za svojo družino, ženo in dvoje otrok. Organiziral sem zanje to pomoč tako, da je Hudales dobil v manjšem razdobju dva paketa z živili, obleko in perilom. Poslal pa sem mu tudi nekaj denarja.

Agenti Nedićeve policije, ki so prišli v Užice 3. decembra, so zvedeli, da sem se družil s Hudalesom, pa so me pod različnimi pretnjami silili, da jim povem njegovo bivališče. Zaradi tega sem bil ponovno aretiran, pa zopet izpuščen. Seveda od mene niso nič zvedeli. Zaradi Hudalesa je postala situacija zame še posebno nevarna, ko se je nekega dne na občini zglasil hišnik tiste hiše v Košnici, kjer je imel NOO svojo tiskarno. Po navedbi tega hišnika je Hudales hotel to hišo ob umiku partizanov zažgati, kar da je on komaj preprečil. Sedaj je prišel k meni, saj me je gotovo videl v Hudalesovi družbi, in zahteval, naj mu povem za Hudalesovo bivališče, češ, da ga bo pri priči ubil. Kakor že večkrat, so me tudi to pot odgnali na policijo in od mene zahtevali, naj izdam Hudalesa. Ker tega niso dosegli, so me tudi topli in klofutali, preteči bi z likvidacijo. Zopet je pomagalo županovo posredovanje, da so me izpustili. Da bi zaradi tega imel naposled mir, sem si izmislil, da je Hudales že mrtev. Nekega dne so pripeljali v mesto nekaj mrtvih in skoro golih partizanov, pa sem skupno z občinskim redarjem Srečkom, ki je seveda bil na moji strani, poiskal enega mrtvaka, o katerem mi je Srečko malo prej povedal, da je podoben Hudalesu, in nato javil policiji, da je to Hudales. Srečko je sporazumno z menoj, potrdil vpričo policije, da je on poznal Hudalesa in da je mrlič nedvomno Hudales.

Na ta način sem sebi pomagal, a istočasno Hudalesu, da ga niso več zasledovali, ker so verjeli, da je mrtev. Hudales je pozneje, kakor sem slišal, poslal svoje otroke v okupirano Slovenijo, sam pa je vstopil v službo pri Borskem rudniku, kjer je ostal dve leti. Hudales najbrž o vsem tem ni ničesar vedel, kaj sem storil zanj in kaj sem pretrpel zaradi tega. Na veliki zvon tega nisem obešal, pa tudi povedal mu nisem. Hudalesa, po povratku v Slovenijo leta 1945, nisem več videl, zvedel pa sem, da je inšpektor pri ministrstvu za prosveto v Ljubljani.

Na občini je odpotoval predsednik Mirković na »dopust« in je na mesto njega prišel v začetku januarja 1942 na občino kapetan Borivoj Marković. V tem času je nastopil službo v Užicu tudi major Korač kot okrožni načelnik, ki je uvedel strog režim. Kaznoval je s tepežem pred občino, zlasti je imel na piki kvartopirce. Tudi ženske se niso smele prikazati na ulici v naylon nogavicah. Vsi uslužbenci so morali ob nedeljah k maši, med mašo pa so bile vse gostilne zaprte.

Marković je bil na občini le nekaj dni. Dne 6. januarja je prevzel mesto predsednika občine Aca Orlović, odločen antifašist, prijazen in ustrežljiv mož. Tako smo lahko konspirativno še naprej delovali na občini, zlasti je to bilo važno v prijavnem uradu, ko so Nemci še pogostejše, kakor v času pred Užiško republiko, iskali svoje sovražnike. Žal je že 3. februarja 1942 zasedel Orlovićevo mesto dr. Magazinović, po poklicu zdravnik, ki je znal za silo nemški, pa so se pri njemu na občini večkrat

zglasili nemški oficirji, pa tudi po njegovih izjavah smo kmalu spoznali, da je narodnoosvobodilnemu gibanju nenaklonjen. Vsled tega sem se odločil, da zapustim Užice. K temu me je silil tudi siceršnji moj položaj, saj je ta postajal iz dneva v dan bolj zapleten. Nemški vojaki so se često zglasili pri meni in hoteli zvedeti to ali ono, pa niso ničesar zvedeli, kar bi škodovalo našim ljudem. Bil sem prepričan, da bodo Nemci prej ali slej zvedeli za moje sodelovanje v narodnoosvobodilnem gibanju. Utegne pa se vrniti tudi kdo od nemških ujetnikov in bi me spoznal. Odpovedal sem na občini službo, češ, da se preselim.

Zato sem vložil pri »izbegliškem komisariatu« v Beogradu prošnjo za preselitev v Veliko Gradište na Donavi. Tam je živela družina Antona Žmavca, doma iz Bočne, ki se je bila naselila v tem kraju pred več leti. Anton Žmavc mi je v vsakem pogledu pomagal, da sem dobil v Gradištu večjo sobo, pa opremo v njej in me preskrbel za začetek bivanja v tem kraju z živili.

Na komisariatu moje prošnje precej časa niso rešili, končno sem jo sprejel ugodno rešeno. Nekaj dni sem rabil, da sem se poslavljaval v Užicu in v okolici od svojih znancev in prijateljev, dne 8. aprila 1942 pa sem se z družino odpeljal z vlakom do Beograda, od tam pa do železniške postaje Češljeva bara, kjer me je že čakal Žmavčev voznik, da smo lahko naložili prtljago in se tudi sami usedli na voz.

Tako se je začelo naše začasno bivanje v Velikem Gradištu, kjer smo ostali do 1. julija 1945, ko sem se s svojo rodbino vrnil domov.

Kmalu po mojem odhodu iz Užica je bila slovenska menza, ki jo je vodil skrbni in požrtvovalni Celjan Janko Vranjek, razpuščena. Večina izgnancev se je preselila iz Užica v razne druge kraje Srbije, zlasti v Beograd, nekaj pa jih je odšlo v Ljubljansko pokrajino.

V Velikem Gradištu

Veliko Gradište je ob romunski meji v vzhodni Srbiji, s pristaniščem ob Donavi in železniško postajo v 17 km oddaljeni Češljevi bari, ki leži ob železniški progi proti Požarevcu, takratnemu okrožnemu mestu. Mesto je tedaj štelu okoli 4000 prebivalcev. V kraju je bila gimnazija, okrajno načelstvo, okrajno in okrožno sodišče in več drugih uradov, več trgovin, obrtniških delavnic in gostiln. Okolica je bila bogata z rodovitno zemljo. Kmetje so prinašali svoje pridelke na trg, cene so bile na trgu in v trgovinah maksimirane. Prebivalci so bili prijazni in poštteni, izdajalcev ni bilo med njimi. Med izgnanci, ki jih je bilo malo, je bil sodnik Alojzij Ferlan iz Maribora, učitelj Jože Zorn iz Rač in Filip Vrtovec, drogerist iz Celja. Vsi so se morali zaposliti, ker občina tu ni prevzela nikakih obveznosti za izgnance.

Jaz sem takoj vložil pri odvetniški zbornici v Beogradu prošnjo za vpis v imenik odvetnikov s sedežem v Velikem Gradištu, ki je bila hitro ugodno rešena. V kratkem času sem v bližini sodišča odprl odvetniško pisarno. V kraju so bili štirje odvetniki, starejši možje. Pisalni stroj mi je posodil Ante Tevž iz Ljubnega, ki je živel s svojo ženo Justiko tedaj v Beogradu in bil zelo naklonjen svojim izgnanim rojakom. Toda nekega dne je prišel v mojo pisarno nemški narednik in mi pisalni stroj kratkoma vzel, češ, da ga rabijo na nemški orstkomandaturi. Seveda sem šel takoj k nemškemu komandantu in zahteval, da mi stroj vrnejo, kar je komandant tudi storil.

Dela ni bilo veliko v pisarni, ker je bilo v tistih časih malo civilnih pravnih, nekaj več je bilo kazenskih zadev in teh so se moji kolegi radi izogibali. V pisarno so prihajali tisti, ki so imeli svoje v vojnem ujetništvu v Nemčiji in Avstriji. Tako sem jim v nemščini pisal pisma, kajti taka pisma so naslovniki zanesljivo sprejeli. Strankam sem za to delo skromno zaračunaval, prinesli so mi zato razna živila. Vsekakor sem svojo družino lažje preživel kot v Užicu in nisem bil tako Nemcem na oče.

Kmalu sem se povezal z narodnoosvobodilnim gibanjem, zlasti z znanim levičarjem, carinikom Todorovičem. Seveda to gibanje še ni bilo tu v takem razmahu, kakor v Užicu. Pač pa so v Velikem Gradištu in okolici partizani in četniki tedaj še skupno nastopali. Prek Todoroviča sem opravljal obveščevalno službo tako, da so kmetje v mojo pisarno prinašali potrebne vesti in jih odotod s propagandnim gradivom tudi odnašali na teren. Ves čas sem s svojimi skromnimi dohodki tudi podpiral narodnoosvobodilno gibanje. Moj sin Miran pa je že postal član SKOJ. Pri Žmavcu sem vsak dan poslušal radio vesti in jih širil med domačini. Kot odvetnik

Osmi transport slovenskih izgnancev ob prihodu v Užice v juliju 1941

sem odbil vsako intervencijo pri nedičevskih in okupatorskih oblasteh. Pač pa sem večkrat uspešno posredoval za kmete glede obvezne oddaje pridelkov pri predstavniku okrajnega načelstva Valentinčiču, ki je bil Slovenec iz okolice Mosta na Soči. Na gimnaziji pa je poučevala Slovenka Olga Jernejčič iz Kranjske gore.

Večkrat sem kot zagovornik uspešno nastopil v kazenskih zadevah pri Okrožnem sodišču v Velikem Gradištu. Dne 10. julija 1942 sem branil uslužbenca davčne uprave, četnika Topića, ki je bil obtožen velike tatvine v škodo davčne uprave. Iz blagajne na davčni upravi da je vzel blizu dva milijona dinarjev, denar pa oddal partizanom. Niti eden od odvetnikov ni hotel prevzeti zagovora, pa sem se javil in po službeni dolžnosti branil obtoženca. Proces je vzbudil veliko zanimanje v mestu in okolici. Razpravna dvorana je bila na dan obravnave nabito polna. V zagovoru sem se moral dotakniti tudi narodnoosvobodilnega gibanja. Spricho tega je bil obtoženi Topić oproščen, pa tudi Kasacijsko sodišče v Beogradu ga je oprostilo. S tem procesom sem si pridobil popolno zaupanje med somišljeniki narodnoosvobodilnega gibanja. Vsi so se čudili, da me nihče ni prijavil gestapu zaradi tega zagovora. V Vel. Gradištu ni bilo ovaduhov.

Partizani in četniki so svoje delovanje v glavnem usmerili na železnico in na brzozjavne drogeve. Po nalogu okupatorja je okrajno načelstvo odredilo, da morajo vsi moški v starosti od 17 do 50 let izmenoma stražiti pri brzozjavnih drogovi. Sam nisem hotel na stražo. Pritožil sem se na okrožno načelstvo v Požarevcu, češ, da sem izgnanec, pa sem s pritožbo uspel.

Naši borci so imeli v tem delu Srbije nezavidljiv položaj, ker tu ni gozdov in ne hribov. Težko so se skrivali in premikali domala le ponoči. Kljub temu je nedičevcem ali Nemcem le malokdaj uspelo ujeti kakega borca. Dne 12. junija so ujeli dva partizana in zaprli v sodne zapore. Tam so ju mučili, a jima je uspelo pobegniti iz zapore. Dne 27. decembra 1942 so v Malem Gradištu ubili enega partizana in ga nato razstavili na trgu v Vel. Gradištu. Trg je bil mahoma

prazen in ostal tako tudi še drugi dan, ko so nato truplo sneli in pokopali. Dne 29. januarja 1943 so napravili nedičevci z okupatorjevim sodelovanjem racijo v mestu in zaprli nekaj moških, osumljenih komunizma, vendar so jih pozneje izpustili. Zaprli so tudi direktorja gimnazije, a so ga kmalu izpustili, ker so bili prebivalci zelo ogorčeni. Protestirala je tudi dijaška mladina, med katerimi je bilo že precej članov SKOJ. Vojaškega zdravnika dr. Buta pa so partizani »odvedli« s seboj, saj so potrebovali zdravniško pomoč.

V okolici so bili pogosti spopadi med Nemci in nedičevci na eni ter partizani in četniki na drugi strani. V boju padle nedičevce in Nemce so pripeljali v mesto, jih tu pokopali, prebivalstvo pa pozvali, naj se udeležijo pogrebnih obredov. Le redki so se temu odzvali. Poleti 1943 je občina izdala ukaz za vse moške od 17 do 50 let, da posekajo koruzna polja 300 m od ceste, da se partizani ne bi mogli skrivati v koruzi. Tudi zdaj je bil odziv moških zelo slab, četudi so bile zagrožene stroge kazni. Ljudje se niso več tako bali, kakor v prvih dveh letih okupacije. Moč in oporo so iskali v borbah za svobodo, moralno pa je vero v zmago podprla tudi kapitulacija Italije.

Kot že rečeno, so četniki spočetka sodelovali s partizani, pri čemer pa ni ostalo, ker četniki niso hoteli priznati Tita za vrhovnega komandanta. Naprej so se omejili na ločene akcije proti okupatorju in nedičevcem. Neke noči so trem dekletom v Vel. Gradištu ostrigli lase do golega in jih namazali s katranom v sramoto in posmeh zaradi ljubimkanja z okupatorjevimi vojaki. Dne 18. avgusta 1944 je četniški komandant Prica, ki je imel svoj sedež v vasi Carevac pri Vel. Gradištu, poklical rezervne oficirje v svoj štab. Pozval je tudi mene, Jožefa Zorna in Alojzija Ferlana, da naj pridemo v njegove vrste v kratkem, sicer bomo nosili posledice. Seveda se mu nismo odzvali, ker ni hotel ničesar slišati o Titu. Ostali smo doma, po nas pa niso prišli, ker so se bali partizanov. Končno je štab partizanske vojske izdal četnikom poziv, da se priključijo v tednu dni v partizanske vrste. Del četnikov je to storil, drugi pa so se razkropili in odšli na svoje domove. Konec septembra 1944 je kazalo da so četniki v popolnem razsulu.

V začetku septembra 1944 pa je nemška komanda v Vel. Gradištu izdala razglas, da bodo za vsakega nemškega vojaka, ki bi ga ubili ali zajeli partizani, streljali 100 prebivalcev mesta. Bila je to zadnja grozilna odredba okupatorjev, ki je pa sploh nismo vzeli resno, saj se je celotni položaj na frontah temeljito spremenil nam v prid. Dne 24. 8. 1944 je kapitulirala Romunija, čez tri dni ji je sledila Bolgarija. Pričakovati je bilo, da pridejo Rusi v kratkem prek Romunije v Jugoslavijo in da se bliža naša osvoboditev.

Meja med Jugoslavijo in Romunijo je tekla mimo Vel. Gradišta po Donavi. Reka je bila široka skoraj 1 km. Po njej so plule velike potniške in tovarne ladje, pa monitorji, to so rečne vojne ladje. Plovba je bila nekako do jeseni 1943 še kar nemotena, izvzemši pozimi, ko je Donava zmrznila in ni bilo rečnega prometa od decembra pa do srede marca, ko so led razstrelili. Vse pa se je spremenilo v letu 1944, ko so partizani polagali v reko mine in se je več ladij potopilo. Dne 12. maja 1944 je ladja »Jupiter« zadela na mino, na ladji je bilo okrog 500 ranjenih nemških vojakov. Nemški minolovci so imeli dosti dela z odstranjevanjem min.

V letu 1944 so se pojavile nad mestom prve skupine zavezniških bombnikov. Leteli so proti severu ali vzhodu, pa se navadno še isti dan vrnili preko Vel. Gradišta v svoja oporišča. Prva ruska letala so se nad mestom pojavila dne 8. septembra 1944 in najavila svoj skorajšnji prihod. Ko je prišla vest, da so Rusi že v Kladovu, je večji del nemških vojakov zapustil mesto, medtem ko je ostanek njihovih vojakov odšel 11. oktobra 1944 zgodaj zjutraj. Še prejšnji večer pa so pobirali volovske vprege po mestu in okolici. Istega dne je po odhodu Nemcev, bobnar razglasil po mestu veselo vest, da se mestu iz romunske strani bližajo Rusi in da je konec okupacije.

11. oktober 1944 je bil lep, sončen in topel dan, ko so se v treh čolnih pripeljali čez Donavo prvi sovjetski vojaki in prišli v Veliko Gradište. Pred občino so jih postregli s soljo in kruhom. Nato je imel sovjetski poročnik govor o pomenu dneva, ljudje so se objemali in poljubovali, pa tudi jokali od veselja. Po mestu so razobesili jugoslovanske in srbske zastave, ves dan je igrala ciganska godba. Po mestu je bila velika povorka, vse gostilne so bile polne, partizani so po stenah hiš pisali razna gesla. Po tako dolgem času okupacije so ljudje lahko poslušali radio iz Londona, kar je bilo prej strogo prepovedano. Popoldne ob

15. uri je prikorakal iz Golubca, kraja blizu Gradišta, del sovjetskega polka, govorili smo s podpolkovnikom in majorjem na glavnem trgu. Vojaki so bili silno utrjeni. Po kratkem boju so zavzeli Požarevac, spali pa so kar v cestnem jarku, da ne bi nadlegovali prebivalcev. Na trgu so ljudje obsuli vojake s cvetjem, ponujali so jim razna živila in sadje. Začudo so se vojaki lažje sporazumeli z nami Slovenci in nas lažje razumeli, kakor s Srbi, češ, da je slovenski jezik bližji ruskemu. Naslednji dan so še vedno prihajale razne sovjetske enote skozi mesto, vse so šle v smeri proti Beogradu, ki so ga ob sobojevanju naših partizanov osvobodili 20. oktobra 1944. Po Donavi so pluli sovjetski brzi čolni, prav tako proti Beogradu. Ustavili so se za kratek čas v pristanišču, kjer so se zbrali občani, viharno pozdravljali vojake, jih pogostili in okinčali s cvetjem.

Dne 14. oktobra sem dobil vabilo za sejo antifašističnega sveta, na kateri je bil izvoljen narodnoosvobodilni odbor s štirimi člani, pozneje z 12. člani, za predsednika je bil izvoljen dr. Bulat. Naslednjega dne popoldne se nas je več s čolnom odpeljalo prek Donave v Belopreško, srbsko vas v Romuniji, kjer nas je kmet Radojko gostoljubno sprejel. Tam smo tudi prenočili. Drugi dan je prišlo v vas nekaj romunskih vojakov. Postavili so topove in zasedli že izkopane rove. Očitno so se pripravili za boj zoper romunske partizane, ki so hoteli vse srbske vasi ob obali Donave obdržati za Jugoslavijo, kar pa ni bilo mogoče. To so pokazala poznejša mirovna pogajanja, saj je Donava naravna meja med Romunijo in Jugoslavijo. Mi smo se drugi dan vrnili v Gradište in bili priče, ko so v mesto prišli Židje, ki so jih Nemci prisilno zaposlili v borskem rudniku. Jokaje so prosili za hrano; bili so hudo zgarani in sestradani. Govorili so večinoma nemški in nadaljevali pot peš proti Smederevu. Domačini so od hiše do hiše zanje pobirali kruh in sadje, mesa pa tudi domači nismo imeli.

Dne 24. oktobra je bila odredjena mobilizacija moških od 18. do 35. leta starosti. Čez tri dni je že odšlo okoli 200 mož v vas Makce, da se pripravijo za boj še neosvobojenega dela naše države.

V tem času so se lahko vrnili na svoje domove begunci iz Bačke, ki so pred okupatorjem pribežali pred leti v Vel. Gradište. Po številu jih je bilo okrog petdeset. Slovenci smo jih imeli za srečne in se vpraševali, kdaj pride za nas srečni dan vrnitve!

Dne 29. oktobra je zavladalo veliko navdušenje, ko je v mesto prispela vest, da se je po tolikih težkih časih boja in nevarnosti vrnil v Beograd tovariš Tito. Ulice so se napolnile v demonstracijo zoper kralja.

Dne 10. novembra sem bil imenovan v okrajno volilno komisijo. V njej sta bila še carinik Todorović in sodnik Petrović. Naša naloga je bila, zbrati podatke oškodovancev v vojni. Ta komisija se je ob novem letu 1945 preimenovala v okrajno poverjenišтво za ugotavljanje vojnih zločinov. Določen sem bil za predsednika tega poverjenišťa, ki je štel 8 članov. V njem so bili sodniki občinskega in okrožnega sodišča v Vel. Gradištu z obema predsednikoma teh sodišč. To delo je moralo biti hitro opravljeno, večinoma v okolici Vel. Gradišta. To sem delal vse do odhoda domov, ko je bilo skoroda že vse opravljeno. Od NOO Veliko Gradište sem dobil razrešnico s pohvalo za vestno in uspešno opravljeno delo. Komisija je prevzela v raziskavo tudi četniški arhiv in pa zaupni arhiv okrajnega načelstva. Tu smo našli tudi seznam 292 občanov mesta, med njimi sva bila tudi Anton Žmavc in jaz. Spisek je bil pripravljen za morebitno aretacijo ali za talstvo. K sreči ni prišlo do tega, ker smo bili prej osvobojeni.

Nemci so mesto bombardirali le enkrat in to 25. decembra 1944 v pozni večerni uri. Porušili so več hiš, ena žena je bila ubita. To je vzbudilo med meščani velik preplah. To so bili še zadnji okupatorjevi vzdihljaji nad Velikim Gradištem.

Sredi aprila 1945 je prišlo do zamenjave denarja. Za 100 starih din si dobil pet dinarjev. To pa je vzbudilo nezadovoljstvo in razburjenje. Vsi javni lokali so bili zaprti, na trgu se ni dobilo ničesar.

Po tej zamenjavi, če naštejemo nekatere živilske potrebščine, so bile take cene: za 1 kg kruha din 5, za kg teletine din 20, za govedino din 13, za svinjsko meso din 25, za jajca din 1,50 komad, glava solate din 10, 1 kg krompirja din 1,50, kg čebule din 1,50, šopek redkvice din 1, 1 l vina 16 din, itd.

Dne 7. maja smo zvedeli, da je Nemčija kapitulirala. 9. maj je bil proglašen za državni praznik.

Dne 12. maja smo videli, kako je po Donavi plavala množica trupel nemških vojakov in ustašev.

Dne 18. maja je »Politika« javila, da naj slovenski izgnanci do nadaljnjega čakajo na svojih mestih na vrnitev domov, zato sem še nadalje delal v poverjeništvu do konca junija. V prihodnjih dneh sem se poslavljaj od svojih prijateljev, dobrotnikov in znancev in se drugega dne julija z družino odpeljal v Beograd.

O obvestilu v »Politiki« sem takoj obvestil znane izgnance, s katerimi sem bil ves čas bivanja v Vel. Gradištu, v pismenem in tudi osebnem stiku. Pisal sem staremu prijatelju Dragu Predanu, ki je živel s svojo družino onstran Donave v Beli cerkvi, in ing. Degena, ki je bil s svojimi v bližnjem Požarevcu. Tu je bil tudi izgnanec ljotičev Humer z Jesenic, ki so ga partizani likvidirali zaradi sodelovanja z okupatorjem. V vasi Kličevac pri Vel. Gradištu, kjer sem se mudil službeno, sem naletel na ljotičevca Golubića, znanca iz Celja, ki je bil poročen z »gospo Maro«, kakor smo jo poznali Celjani, lastnico vile na Otoku. Golubić se je ukvarjal z ribolovom in ribe prodajal na trgu. Bil je očitno zelo propadel. Bajе zdaj živi že ves čas po vojni v Casablanci, žena pa v Londonu.

Vrnitev

Kakor že omenjeno, sem v začetku julija zapustil Vel. Gradište in prispel opoldne v Beograd. V Krunski ulici je bilo zbirališče slovenskih izgnancev. Tam sem dobil vsa potrebna navodila za prevoz in listine za vrnitev v Slovenijo. Naslednje jutro smo bili pripravljeni v Zemunu pri vlaku, ki je imel za nas priklopljenih več tovornih vagonov. Popolna ironija je bila, da so nam nemški ujetniki, ki so bili tu na delu, ponižno in boječe naložili našo prtljago v vagon. Z nami sta potovali v istem vagonu tudi rodbini Janka Vranjeka in Toneta Jermola iz Celja. V vagonu za nami pa so bili Zrečani. Med njimi družina Ludvika Vidmarja iz Loške gore. Vožnja se je počasi odvijala, saj je bila proga na mnogih mestih poškodovana in le za silo popravljena. Ob progi smo videli huda razdejanja, razbitine in podobno. V Zagrebu so nas na postaji povabili na obed v prostore RK. Vožnjo smo kmalu nadaljevali in 5. julija 1945 zjutraj, ob lepem sončnem vremenu, končno pristali v tako težko pričakovanem našem Celju.

Vrnili smo se po štirih letih prisilnega izgnanstva iz naše slovenske domovine. Po tolikih žalostnih in nevarnih časih, ki so bili zgodovinsko zanimivi, je za nas prišel dan, da smo se z neizrečenim hrepenenjem vrnili v domače kraje. V Srbiji, zlasti v širnih ravninah podonavske nižine, sem silno pogrešal naše hribe in gore. Domov smo se vrnili z občutkom, da smo ves čas našega izgnanstva v Srbiji, delali le to in se ravnali le po tem, kar nam je velela trdna slovenska zavest. Ves čas smo bili prepričani da bo kruti nacizem docela premagan, da bodo nad okupatorjem maščevane vse brezštevilne krivice in nepopisne grozovitosti, storjene našemu ljudstvu. Naj bo naša domovina dežela, kjer ni izkoriščanja človeka po človeku ter da bo pošteno delo v prid našemu in bratskim narodom v prerojeni novi Jugoslaviji.

S temi željami in s temi občutki smo izstopili v Celju, pa tudi z novimi skrbmi.

Dr. Tone Ferenc

»Kazenska akcija se je izrodila v vandalizmu in ropanju«

(Italijanski viri o požigu Ustja pri Vipavi)

Vsi, ki so že pisali o tem, kako so italijanski fašisti (ne samo črnosrajčniki!) požgali Ustje pri Vipavi in tam pobili tudi nekaj domačinov, so to napravili na temelju ustnih, spominskih virov.¹ Nihče ni uporabil nobenega italijanskega vira, čeprav le teh ni tako malo. So pa ti viri, ki jih sedaj poznamo, na štirih straneh, tj. v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani,² v arhivu Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu,³ v Osrednjem državnem arhivu v Rimu⁴ in v arhivu zgodovinskega urada generalštaba italijanske vojske.⁵

Čisto kratek opis fašističnega požiga Ustja pri Vipavi je takšen: v noči na 8. avgust 1942 so v vasici našli ustreljenega poveljnika karabinjerske postaje iz Ajdovščine. Za napad nanj so obdolžili partizane in prebivalce, ki jih podpirajo. Iz maščevanja so še tisti dan požgali vasico in ubili osem ljudi, med njimi pet domačinov.

Kot bomo videli, iz večine italijanskih virov ni mogoče dobiti več podatkov, kot smo jih pravkar navedli; le iz enega dokumenta se da dobiti nekaj več. Vsi italijanski viri, razen enega, drugače kot ustni, spominski viri, pripisujejo napad na poveljnika karabinjerske postaje iz Ajdovščine domačinom ali partizanom. Ustni, spominski viri pa vsi pripovedujejo, da je bil poveljnik žrtev spora med italijanskimi ljudmi samimi.

Sledili bomo najprej dogodku po italijanskih virih. Pojasnili bomo le tiste zadeve, ki so potrebne za razumevanje teh virov. Vsebinska pojasnila si bomo prihranili za pozneje.

Najprej je okrog ene ure v noči od 7. na 8. avgust 1942 poveljnik karabinjerske tenence iz Ajdovščine, podporočnik Giovanni Fanelli o napadu na poveljnika karabinjerske postaje iz Ajdovščine po telefonu poročal kvesturi v Gorico in ji nato okrog ene ure ponoči 8. avgusta 1942 poslal še tole brzojavko:

»Okrog 1 ure 8. t.m. je bil v zaselku Ustje pri Ajdovščini (Gorica) v preiskovalni službi, ki so jo imeli karabinjerji z oddelkom okrog 30 alpincev, ustreljen iz strelnega orožja upornikov višji marešal MARRONE Gino, poveljnik postaje Ajdovščina. Izvršenih je nekaj aretacij in ZAČELI SMO S PREISKAVO.«⁶

Goriški prefekt Aldo Cavani je vsebino Fanellijeve brzojavke dobesedno ponovil v svoji brzojavki vodji italijanske policije v Rimu. Pravzaprav je bila brzojavka

kvestorjeva, prefekt jo je samo podpisal. Čeprav je kvestor Fanellijevo brzojavko dobil že okrog 5. ure zjutraj, jo je odposlal šele ob pol treh popoldne, v Rimu pa so jo prejeli šele četrta na osem zvečer.⁷

Medtem je bila na poti v Rim že druga brzojavka, in sicer Fanellijeva. Vemo, da je npr. vsaka karabinjerska tenenca iz Julijske krajine o pomembnejših dogodkih morala poročati vsaj trem uradom: kvesturi v glavnem mestu tiste pokrajine (provinca), poveljstvu karabinjerske skupine v glavnem mestu tiste pokrajine in vodji italijanske policije v Rimu. Tako je 8. avgusta 1942 storil tudi podporočnik Fanelli iz Ajdovščine. Brzojavko je odposlal ob 17.40 uri, v pisarni šefa italijanske policije v Rimu pa so jo prejeli šele 9. avgusta ob sedmih zjutraj. Brzojavka pravi:

»27/374 tajno. Okrog ene ure osmega avgusta so streljali pritegnili pozornost višjega maresala Marroneja Cira, sina pokojnega Antonia, letnik 1895, poveljnika postaje Ajdovščina in se je z nekaj karabinjerji in vodom alincev podal v zaselek Ustje pri Ajdovščini (Gorica). Ko so vojaki opravljali čistko, je iz nekega stanovanja v tem kraju padel strel iz pištole, ki je ubil maresala Marroneja, katerega družina živi v Ajdovščini.

Odgovorna, ki so ju prepoznali kot Stibilja Antona, sin Franca, starega 28 let, kmeta in Stibilja Milana, sin Franca, starega 30 let, kmeta, so ustrelili, ko sta nameravala zbežati. V naslednji očiščevalni akciji so ubili osem ljudi, ki so nameravali zbežati in v katerih stanovanjih je bilo strelivo in svetilne rakete. Eksplozije streliva so povzročile požar in uničenje mnogih stanovanj tega zaselka. Konec sporočila.«⁸

Drugi dan, tj. 9. avgusta, je podporočnik Fanelli iz Ajdovščine z novo, kratko brzojavko dopolnil ali popravil en sam podatek iz svoje prejšnje brzojavke. Sporočil je v Gorico in v Rim, da »število ubitih v naslednji očiščevalni akciji je šest in ne osem«.⁹

Kaže, da so vsebino Fanellijeve brzojavke v generalnem inspektoratu policije za vojno službo (Ispettorato Generale di Polizia dei Servizi di Guerra) v Rimu, ki ga je vodil generalni inspektor javne varnosti Severio Polito, takoj vključili v dnevno poročilo tega inspektorata za 9. avgust 1942. To poročilo je zelo podobno drugim poročilom o dogodku v Ustju in ga tukaj ne bomo navajali.¹⁰

Čeprav je podporočnik Fanelli 8. avgusta poslal dobesedno enako brzojavko kot v Rim tudi kvesturi in prefekturi v Gorici, je kvestura kratek povzetek te brzojavke s prefektovim podpisom poslala v Rim šele 12. avgusta. Ta brzojavka se glasi takole:

»09087. Kot nadaljevanje brzojavke št. 08272 z dne 9. t.m. se sporoča, da so odgovorna za umor maresala Marroneja Cira, ki so ju prepoznali kot Stibilja Antona, sin Franca, starega 28 let, kmeta in Stibilja Milana, sin Franca, starega 30 let, kmeta, ubili, ker sta nameravala zbežati. V prihodnji čistki so ubili osem ljudi, ki so nameravali zbežati in v katerih stanovanjih je bilo razstrelivo in svetilne rakete.«¹⁰

Ko je kvestor v brzojavki kot datum svoje prejšnje brzojavke navedel 9. avgust, se je zmotil; poslal jo je namreč že dan prej.

Verjetno tudi 12. avgusta je goriška kvestura sestavila novo brzojavko za vodjo italijanske policije v Rimu, ki naj bi jo podpisal prefekt Cavani, vendar ne vem, ali so jo odposlali. Osnutek namreč nima niti datuma niti znamenja, da so jo odposlali in nisem je niti našel v arhivskem fondu vodje italijanske policije. Osnutek te brzojavke se glasi:

ULTIMO AVVISO

Lo squadrismo triestino è da tempo stanco di assistere alle delittuose azioni dello slavismo al servizio di Mosca e al soldo della demofilotracia anglo-americana rabbinizzata.

L'ultimo attentato compiuto a Lubiana ieri contro donne inermi, edeveoli soltanto di aver stesso la mano con la nostra caratteristica umanità romana e fascista alle popolazioni slovene della nuova provincia italiana, ha colmato la misura.

Basta!

Questa espressione che erompe dai nostri petti si ispira al sentimento di tutta la popolazione triestina che in epiche non lontane e non dimenticate non ha mai permesso che lo slavismo dimantario di ogni tempo avesse potuto comunque contaminare la profonda italianità che è nei nostri cuori.

Nemici del fascismo e dell'Italia, d'ogni tinta, d'ogni razza e d'ogni religione,

ATTENZIONE:

1. Gli squadristi non dormono, ma vigilano giorno e notte, per evitare che altri delitti si compiano e che la popolazione abbia ad assistere ad altri lutti e ad altri attentati alla nostra salda compagine interna. Ad ogni misfatto corrisponderanno due fatti: i nostri morti supremo e onorevolmente e definitivamente vendicati.
2. In Trieste si parla e si deve parlare esclusivamente Italiano. Non esistono cittadini slavi in Italia, ma cittadini italiani di razza slava, che devono sapersi comportare con disciplina in ogni loro gesto, in ogni loro atto o fatto.
3. Qualunque complicità, attiva o passiva, verrà punita in modo esemplare con quella nostra tempestività che è ben nota a tutti gli italiani.

Attenzione! Attenzione!

1944 - 11 agosto - XX

GLI SQUADRISTI TRIESTINI

Letak tržaških skvadrystov, »Zadnji poziv«, iz junija 1942 s hudimi grožnjami preti Slovincem, kajti vsi, ki ne bodo pokorni fašistični Italiji, bodo pokončani z ognjem in mečem

»08272. Kot nadaljevanje brzojavke z dne 9. t.m. se sporoča, da so vojaške oblasti za maščevalni ukrep uničile zaselek Ustje pri Vipavi. Medtem ko so moške aretirali in odpeljali v zapore, je ostalo brez strehe in sredstev za preživetje okrog 300 žensk in otrok. Poskrbeli smo za njihovo začasno nastanitev pri družinah v bližini občine Ajdovščina in jih oskrbeli z živežem s pomočjo vojaških oblasti in na stroške te prefekture. Menimo, da kraja ne bi mogli obnoviti, ker gre za kazen, ki so jo prizadejale vojaške oblasti. Zato predlagamo, da omenjenih 300 oseb odstranimo iz te pokrajine in pošljemo v neko občino druge pokrajine, ki jo bo vaše ministrstvo imelo za ustrezno. Glede tega pričakujemo navodil.«¹¹

Goriški prefekt Cavani je 22. avgusta 1942 poslal v Rim pismo, ki ima podobno vsebino kot pravkar navedeni osnutek brzojavke. Kljub veliki podobnosti bomo zaradi celovitosti navedli tudi to pismo, ki se glasi:

»Zadeva: Maščevalna akcija vojaških oblasti v zaselku Ustje pri Ajdovščini.

Kot nadaljevanje brzojavke z dne 9. t.m. sporočam, da so vojaške oblasti zato, ker so uporniki ubili karabinjerskega marešala Marroneja Cira, izvedle maščevalno akcijo v zaselku Ustje pri Ajdovščini in požgali stanovanja podpornikov oboroženih tolpa in ubili osem slednjih.

Ko so tako ostale brez strehe družine (ljudi, osumljenih, da pripadajo oboroženim tolpom), sem poskrbel za to, da so krajevni karabinjerji nastanili ženske in otroke iz omenjenih družin v bližnje zaselke. Še prej sem dal navodila, da razbite družine, ki se lahko vrnejo v lastna stanovanja, ki so mogoče ostala, ne bi bile prisiljene oditi v zasilna bivališča.

Moške pa smo iz političnih razlogov in tudi zato, da bi pometli z gosto mrežo propagandistov oboroženih tolpa, ki delujejo na Vipavskem, osamili v krajevnih

zaporih, kjer čakajo, da bi jih čimprej internirali na zastraženem kraju, ki smo ga pravkar v sili ustanovili v Zdravščini.«¹²

Kot že rečeno, nam ti italijanski dokumenti nudijo le nekaj podatkov o dogajanju v Ustju pri Vipavi tistega nesrečnega dne 8. avgusta 1942: smrt karabinjerskega podoficirja Marroneja, strašne represalije, ki so jih — tako pravi vsaj poročilo prefekta Cavanija — ukazale vojaške oblasti.

Uspelo mi je dobiti tudi poročilo »vojaških oblasti«, in sicer poročilo poveljstva vojaške posadke v Ajdovščini. To poročilo je poveljstvo vojaške cone Gorica (poveljnik general Giuseppe Beato) 11. avgusta 1942 dobesedno posredovalo nadrejenim in sosednjim poveljstvom v Videm, Trst in Gorico. To poročilo se glasi:

»Kot nadaljevanje prejšnjih sporočil posredujem tole poročilo, ki sem ga dobil od poveljstva vojaške posadke Ajdovščina glede uboja višjega marešala karabinjerjev MARRONEJA Cira, poveljnika postaje Ajdovščina:

»V noči od 7. na 8. t.m. je bil v očiščevalni akciji v kraju Ustje pri Ajdovščini (Gorica) ubit višji marešal MARRONE Ciro, sin pokojnega Antonia in pokojne Picariello Terese, rojen v Capriglii (Avellino) 23. novembra 1895.

Okrog 2.30 ure so truplo pripeljali na poveljstvo vojaške posadke Ajdovščina (vojašnica Vellei). Ko je bil o tem ustrezno obveščen začasni poveljnik posadke, je takoj odšel na poveljstvo, kjer je preskrbel za to, da sta bili o dogodku obveščeni poveljstvi 256. pehotnega polka »Veneto« in alpinskega bataljona »Val Cismon«. Ti sta s svoje strani ukazali, da je odšel na kraj napada oddelek vojske in popolnoma obkolil kraj.

Truplo marešala MARRONEJA, ki so ga prepeljali v bolnišnico XXII. odseka (graničarjev — op. T.F.), je pregledal dr. Zanuttini, kot je razvidno iz priloženega zdravniškega poročila.

Začasni poveljnik posadke, ki je odšel na kraj napada ob jutranjem svitu, je lahko na podlagi neposrednega pričevanja takole ponazoril dogodek:

Ob 22.30 uri 7. t.m. so razločno slišali pet ali šest strellov, za katere so domnevali, da so iz Ustja.

Ko so ju o tem obvestili, sta poveljstvi karabinjerske postaje in alpinskega bataljona »Val Cismon« pripravili preiskovalni oddelek, ki sta ga sestavljali patrolja karabinjerjev pod poveljstvom marešala MARRONEJA in vod alpincev pod poveljstvom stotnika in dveh nižjih častnikov. Odšli so proti kraju Ustje.

Ko so okrog enih prišli v kraj, so opazili luč, ki je pronicala skozi majhno okno prvega nadstropja hiše št. 17, v kateri je prebival STIBILJ Franc s svojo družino. Ko so poklicali gospodarja, se je ta pokazal pri oknu v prvem nadstropju. Medtem ko ga je marešalo pozval, naj odpre, je iz okna v hlevu v pritličju z nekaj manj kot meter razdalje padel strel iz pištole, ki je zadel MARRONEJA v desno čeljust in ga takoj usmrtil zaradi zloma lobanjskega dna.

Kot odgovorna so prepoznali STIBILJA Antona, sin Franca, starega 28 let, kmeta in STIBILJA Milana, sina Franca, starega 30 let, kmeta, ki so ju ustrelili skupaj z drugimi šestimi ljudmi, v katerih hišah so našli orožje in strelivo in ki so nameravali zbežati. Nastal je požar, ki je kmalu zajel druge hiše in tako popolnoma uničil vas.«¹³

Iz tega poročila zvemo torej za nekoliko natančnejše podatke o času, ko je bil ubit karabinjerski podoficir Marrone in o vojaškem oddelku iz Ajdovščine, ki je opravil kazenski pohod v Ustje. Kot bomo videli, je opis Marronejevega uboja in strašnih represalij nad Ustjem popolnoma zlagan, resnično je le število ubitih ljudi.

Italijani so 8. avgusta 1942 popolnoma po krivici požgali Ustje. Živ, pripovedni odmev na tragične dogodke, je knjiga dr. Danila Lokarja Sodni dan na vasi

Karabinjerska skupina Gorica (poveljnik major Attilio Viero) je o dogodku v Ustju 15. avgusta 1942 obvestila tudi sosednje karabinjerske skupine v Trstu, Pulju, na Reki, Sušaku in v Ljubljani ter nižje karabinjerske ustanove v sami Gorici. To sporočilo le na kratko povzema tukaj že navedena karabinjerska poročila.^{13a}

Največ podatkov nam nudi poslednji italijanski dokument, ki ga poznamo o požigu Ustja pri Vipavi. To je nepodpisana »spomenica o škodi požiganja na Goriškem«, ki je datirana z 20. oktobrom 1942. To pomembno spomenico so morda napisali na kvesturi ali prefekturi v Gorici, ki sta zaradi množičnih represalij »vojaških oblasti« imeli le večjo skrb in delo, koristi pa seveda nobene; nihče drugi ne bi mogel o dogodku v Ustju navesti tako konkretnih podatkov. Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo jo je izločila iz nekega arhivskega fonda — verjetno kvesture ali prefekture v Gorici — in jo žigosala s svojo inventarno številko 16175. Čez čas pa je spomenica prišla v arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu in je sedaj v delu arhivskega fonda kvesture Gorica.¹⁴ Objavljam prevod cele spomenice:

»Spomenica o škodi požiganja na Goriškem«

V raznih krajih Goriške je prišlo do mnogih samovoljnih požigov; temeljili so na določbah splošnega povelja, ki so ga izdale oblasti in vojaška poveljstva.

Med drugim se je zgodilo, da so ogenj zanetili vojaki isti dan v vsakem kraju na zasebnih nepremičninah in premočninah, potem pa so ukrenili vse za popolno uničenje in ni bilo nobene, niti najmanjše možnosti, da bi zainteresirani, ki so jih prej odstranili iz kraja in jim prepovedali vrnitev, kaj rešili.

Povod za splošno kazensko akcijo je bil uboj karabinjerskega marešala, poveljnika karabinjerske postaje Ajdovščina v noči od 7. na 8. avgust 1942. Takrat so menili, ne da bi o tem kaj poizvedovali in samo zaradi tega, ker so marešalovo truplo našli

v bližini neke hiše v Ustju, da bi ubijalca lahko iskali med prebivalci Ustja ali med partizani, ki jim je Ustje nudilo gostoljublje in zavetišče. 8. avgusta zjutraj so vojaki iz 7. alpinskega polka divizije »Julia«, ki je bil nastanjen v Ajdovščini, obkolili kraj in v isti noči so prišli v kraj z avtomobili skupaj z višjim častnikom poveljnik posadke iz Ajdovščine, karabinjerski častniki iz Gorice in Ajdovščine ter civilni funkcionarji s kvesture.

Preiskali so hiše prebivalcev, ki so jim ukazali, naj odidejo iz hiš na prostor pred cerkvijo.

Med preiskovanjem hiš so vojaki odnašali razne reči, tj. oblačila, perilo, živež (kokoši, svinje, pršut) in se prepustili pravemu ropanju. Poslopja so nato zažgali in pri tem uporabljali granate ali pa so zažigali slamo in les, ki so ga napojili z bencinom in pritiskali k hišam.

Od okrog 80 hiš so ostali samo župnišče, šola in hiša, ki je last nemške državljanke. Vse druge hiše so požgali. To usodo je doživela tudi hiša nekega *Lessak* Karla, vojaka v Casal Monferatu pri XII. dopolnilnem oddelku radiotelegrafistov. Ta *Lessak* je po nasvetu in posredovanju svojega poveljstva 5. septembra 1942 zaprosil vojno ministrstvo za povrnitev škode. General in višji častniki, ki so bili navzoči pri požigu, ne samo da niso ovirali teh operacij, temveč so jih celo vodili.

Prebivalce Ustja so nato odgnali v Ajdovščino in jih zaprli v šolske prostore in deloma tudi v karabinjersko vojašnico.

Dne 9. so izpustili ženske, otroke in starčke, medtem ko so mlade moške odpeljali v Gorico in jih zaprli za daljši ali krajši čas. Nekaj moških (kaže, da osem) so ustrelili osmega ob zori.

To dejstvo je potrdil tudi vaški župnik. On je videl požig iz župnišča, ker mu je bil prepovedan izhod iz njega. Kazenska akcija se je izrodila v vandalizem in ropanje. Uničenih je bilo na stotine stotov krompirja, fižola, zrnja, svinjskega mesa, masti in drugega živeža.

Krožijo glasovi, da se zdi gotovo, da je karabinjerskega marešala ubil alpski vojak, ki so ga nato prepoznali.

Istega dne, 8. avgusta, so podtaknili ogenj v enakih okoliščinah tudi v Uhanju, kraju, ki je le malo oddaljen od Ustja.

V Slapu Žoržih, zaselku občine Vipava, so vojaki 7. alpinskega polka 7. avgusta zažgali hišo, druge pa opustošili.

Druge hiše so požgali 18. julija 1942 v občini Rihemberk, pokrajina Gorica, škvadrsti ob navzočnosti karabinjerjev, ki so stali in gledali ter temu niso nasprotovali.

V kraju Ložice, zaselku občine Št. Vid pri Vipavi, so vojaki 255. pehotnega polka požgali tudi hišo Ivana Žgura, ki je bil služil vojaški rok 14 let kot cestar inženiriji italijanske vojske.

Po mnogih detajlih lahko sklepamo, da italijanske oblasti nameravajo molčati o tem, kar se je zgodilo, posebno o tistem, kjer so nastopale z nepravilnimi kazenskimi akcijami.«

V hudi stiski, ki je zajela ženske in otroke iz Ustja, so se nekatere ženske obrnile na goriškega nadškofa dr. Karla Margottija, naj posreduje pri italijanskih oblasteh za izpust moških. Ta je to storil s pismom 4. septembra 1942 in prefekt dr. Cavani mu je v odgovoru obljubil, da se bo zavzel za to.^{14 a}

To so v glavnem vsi italijanski dokumenti o požigu Ustja pri Vipavi, ki jih poznamo. Čeprav je poslednji najzgovornejši, vendar niti on ne pove vsega, kar bi želeli vedeti. Pove sicer to, kdo je bil navzoč pri požigu vasi, ne pa kdo je ukazal

»Tu je ležal marešalo, ki so ga ubili italijanski vojaki, potem pa so zavpili: „Partizani so ga!“ Nato je prišlo vojaštvo in med požigom Ustja pobilo osem ljudi

ta zločin. Potrjuje tudi to, kar govore ustni, spominski viri, da so karabinjerskega marešala ubili vojaki iz alpinske divizije »Julia« iz Ajdovščine.

Poskusili bomo, da na temelju vseh virov, ki so nam na voljo, na kratko opišemo ta zločin italijanskega fašizma v Slovenskem Primorju.

Vasica Ustje pri Vipavi je postala žrtev fašističnega nasilja po naključju, kajti to, kar se je zgodilo z njo, bi se lahko zgodilo tudi s kakšno drugo vasjo v bližini Ajdovščine. Spominski viri pravijo, da je prišlo do spora med poveljnikom karabinjerske postaje Ajdovščina, višjim marešalom Cirom Marronejem in italijanskimi oficirji iz divizije »Julia« zaradi tega, ker je Marrone skušal zajezi samovoljno početje italijanskih vojakov in častnikov. Prvi so namreč hodili v okoliške vasi krast kokoši in druge stvari, častniki pa so se čestokrat kratkočasili z lahkoživkami, vlačugami, ki so jih pripeljali iz Trsta in Gorice.¹⁵

Alpinski divizijo »Julia« so poleti 1942 pripeljali iz Grčije na odmor v Furlanijo in na Goriško, predno jo pošljejo na vzhodno fronto. Diviziji je takrat poveljeval general Umberto Ricagno; imela je tri polke: 8. in 9. alpskega ter 3. topniškega in tudi nekaj prištabnih enote. Zato je vprašanje, ali je podatek o 7. alpskem polku v Ajdovščini pravi ali ne; 7. alpski polk je namreč imela alpinska divizija »Pusteria«. V enem dokumentu navedeni alpski bataljon »Val Cismon«, ki mu je takrat poveljeval podpolkovnik Attilio Actis Caporale, je spadal v 9. alpski polk, ki mu je takrat poveljeval polkovnik Fausto Lavizzari.¹⁶

Alojz Ravbar v svojem članku »Ustje v krvi in ognju« navaja natančnejše podatke o vzroku za spor med Marronejem (ki ga je napačno krstil za Gaetana) in nekim poročnikom iz Ajdovščine. Marrone je med lahkoživkami dal izgnati iz

Ajdovščine tudi priležnico nekega poročnika in dosegel je tudi, da se je ta poročnik moral zagovarjati pred svojim poveljnikom zaradi tega, ker so njegovi vojaki v okoliških vaseh kradli živež. Zato naj bi poročnik sklenil, da se bo krvavo maščeval nad Marronejem in je to namero opravil med »akcijo« v Ustju.

Ravbar pravi, da je prišlo v nedeljo, 7. avgusta, v Stibiljevo gostilno v Ustju pet alincev, ki so tam razgrajali še po policijski uri. Ko so se vračali v Ajdovščino, so nekajkrat ustrelili v zrak. Ko je že omenjeni poročnik slišal te strele, je poslal nekoga v kino po Marroneja, da bi odšli v akcijo proti »partizanom« v Ustje. V gozdčiku nad Ustjem je poročnik odvedel Marroneja stran in ga ustrelil s pištolo. Nato so vojaki odnesli Marronejevo truplo v vas in ga položili pred hišo št. 64. Vdrli so v hišo in iskali tistega, ki je ubil marešala. Na seniku pri hiši so našli gospodarjevega brata Antona in Milana Stibilja, ki sta spala na senu. Obdolžili so ju, da sta ubila marešala, čigar truplo so s kmečkim vozom odpeljali v Ajdovščino in s seboj odgnali tudi brata Stibilja.¹⁷ Kaj je bilo nato z Marronejevim truplom, smo zvedeli iz omenjenega italijanskega dokumenta.

Vemo tudi to, kaj so storili okrog polnoči na poveljstvu vojaške posadke v Ajdovščini. O tem, kako je bilo 8. avgusta v Ustju, smo deloma zvedeli iz italijanskih virov, natančneje pa to opisuje Ravbar. Ko so alpinci zjutraj pridrveli v vas, so vdiral v hiše in odganjali ljudi na trg pred cerkvijo ter ropali. Med hišnimi preiskavami so našli pri Maksu Kantetu kos stare avstrijske granate, kar se jim je zdelo dovolj, da so ga obdolžili upornišтва. Odgnali so ga k bratoma Stibiljema, ki so ju pripeljali nazaj iz zapor. Nato so prijeli še Antona Vrtovcu in Metoda Štancarja. Ker se jim je pet talcev zdelo premalo za marešalovo smrt, so iz ajdovskih zaporov pripeljali še tri. To sta bila brata Avgust in Evstahij Podgornik iz Slapa pri Vipavi, ki so ju imeli zaprta kot sodelavca OF, ter Ivana Uršiča, ki je stanoval pri njiju. Vseh osem talcev so povezali z vrvjo in jih pretepali, odvlekli po klancu navzdol in ponovno topli s puškinimi kopiti, da so jim zdrobili glave. Njihova trupla so odpeljali v Gorico, razkazovali kot ubite partizane in nato tam pokopali.

Ko so alpinci izgnali ljudi iz hiš, so z bombami in metalci plamena požgali vso vas, okrog 80 domačij in 7 domačij v bližnjem zaselku Uhanju. Ljudi so odpeljali v Ajdovščino; ženske in otroke v tamkajšnjo šolo, moške pa v zapore. Ženske in otroke so drugi dan izpustili, moške pa odpeljali v goriške zapore, od koder so jih po več kot enem mesecu izpustili, razen dveh.¹⁸

Požig Ustja in pokol osmih ljudi sicer ni bil prvi požig neke vasi na Goriškem, je pa bil največji. Prej sta zgorela zaselka Grič in Ložice. Tudi tam so do smrti pobili šest ljudi. To je bilo še pred Mussolinijevim govorom v Gorici 31. julija 1942, za katerega pravijo, da je vzpodbudil italijanske fašiste k najhujšemu nasilju v Slovenskem Primorju. Tudi požig več vasic pri Ilirski Bistrici in pokol večjega števila tamkajšnjih ljudi v začetku julija 1942 (to je bilo v reški pokrajini) pričata o tem, da sta bili pri italijanskem fašizmu ti dve vrsti množičnega nasilja v Slovenskem Primorju navzoči že od prvega razmaha narodnoosvobodilnega boja spomladi 1942 dalje. Mussolinijeve grožnje o ognju in železu pomenijo torej samo javno potrditev teh zločinskih ukrepov kot pomembne oblike boja proti narodnoosvobodilnemu gibanju primorskih Slovencev.

Opombe

¹ N. pr.: G. V.: Spomin na grozodejstva v Ustjah. Prim. dnevnik, 10. 5. 1952. Izmišljeni »corpus delicti« za zapiranje Slovencev. Soča 5. 9. 1953. K. M.: Zakaj je gorelo Ustje. Prim. dnevnik 1. 9. 1953. Alojz Ravbar: Ustje in krvi in ognju. Borec 1959, št. 9, str. 578–580 (dalje: Ravbar, n. d.). Ustje in Uhanje, spomenika našega mučeništva in sramote italijanske civilizacije. Demokracija, Trst–Gorica 22. 8. 1952.

² V arhivu IZDG je pet dokumentov, in to eden v arhivskem fondu karabinjerske skupine Ljubljana, trije v fondu kvesture Gorica in eden v zbirki poročil generalnega inspektorata policije za vojno službo v Rimu (iz arh. fonda generalštaba ital. vojske).

³ V arhivu VZI je mapa iz arhivskega fonda italijanske kvesture Gorica, ki ima naslov: Marrone Ciro, CCRR, ucciso: da Ribelli. V njej je devet dokumentov (arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7).

⁴ V ACS v Rimu je v arhivskem fondu oddelka za splošne in zaupne zadeve glavnega ravnateljstva javne varnosti (vodje italijanske policije) pet dokumentov (Ministero dell'Interno, Direzione Generale Pubblica Sicurezza, Affari generali e riservati, 1920, 1923—1945, anno 1942, ctg. H 2/105, b. 3, fasc. V).

⁵ V arhivu zgod. urada generalštaba italijanske vojske v Rimu je v arhivskem fondu poveljstva teritorialne obrambe Videm (Udine) en dokument.

⁶ Arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7, Fanellijsva brzojavka št. 27/372 dne 8. 8. 1942.

⁷ ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, 1923—1945, a. 1942, b. 3, f. V, Cavanijeva brzojavka št. 08272 Gab. dne 8. 8. 1942.

⁸ ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, 1923—1945, a. 1942, b. 3, f. V, Fanellijsva brzojavka št. 27/376 segr. dne 8. 8. 1942.

⁹ ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, 1923—1945, a. 1942, b. 3, f. V, in arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7, arhiv IZDG, kvestura Gorica, fasc. 1035/I, Fanellijsva brzojavka št. 27/277/1 dne 9. 8. 1942.

⁹ a Arhiv IZDG, SMRE, fasc. 1037 a, poročilo gen. inspektorata policije za vojno službo 9. 8. 1942. Omenjeni generalni inspektorat policije je bila neka zvezna ustanova med vodjem italijanske policije in generalštabom italijanske kopne vojske v Rimu. Svoja dnevna poročila je pošiljal vrhovnemu poveljstvu, podnačelniku generalštaba kopne vojske, trem oddelkom v tem generalštabu in v vednost poveljstvom 23. arm. zbora v Trstu in teritorialne obrambe v Vidmu (Udine). Ponovitev in dopolnitev poročila o Ustju je v poročilu tega inspektorata 2. 9. 1942 (arhiv VZI, SMRE, k. 2, dok. 26/4).

¹⁰ ACS, Min. d. Int., Dir. Gen. PS, AGR, 1920, 1923—1945, a. 1942, b. 3, f. V, in arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7, Cavanijeva brzojavka št. 09087 dne 12. 8. 1942.

¹¹ Arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7, osnutek Cavanijeve brzojavke (12. 8. 1942).

¹² Arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 906, dok. 32/7, osnutek pisma prefekta Cavanija 08272 gab. dne 22. 8. 1942. To je verjetno prvi nam znani italijanski vir, ki omenja novo italijansko zbirno taborišče za slovenske internirance iz Slovenskega Primorja v Zdravščini (Poggio Terza Armata).

¹³ Ufficio Storico Stato Maggiore Esercito Italiano, Roma, DTM Udine, F/46, poročilo generala Giuseppeja Beata 11. 8. 1942. Poveljstvo vojaške cone Gorica se je nato najmanj dvakrat vrnilo k dogodku v Ustju. 18. avgusta je general Beato poročal v Videm, da so iz Ustja pregnane ljudi spravili v Ajdovščino, »kjer so razmere slabe in iz dneva v dan narašča sovraštvo do Italije in fašizma«. Čez štiri dni je ponovno poročal, da je učinek masševalne akcije v Ustju oslabil, še posebno zaradi preprečenih glasov, da so storili mnoge ukrepe v korist prebivalcev Ustja. Mislil je verjetno na ukrepe prefekture in kvesture, o čemer je tudi govor v tem članku.

¹³ a Arhiv IZDG, karabinjerska skupina Ljubljana, fasc. 158/IV, sporočilo karab. skup. Gorica, št. 6/579, dne 15. 8. 1942.

¹⁴ Arhiv VZI, kvestura Gorica, k. 905, dok. 3/4, Memoria per i danni di incendio nel Goriziano. 20. 10. 1942.

¹⁴ a Arhiv IZDG, kvestura Gorica, fasc. 1035/I, Margottijevo pismo 4. 9. 1942, osnutek odgovora dr. Cavanija 13. 9. 1942.

¹⁵ Glej op. 1!

¹⁶ Aldo Rasero: Alpini della Julia. Storia della »divisione miracolo«. Sec. ed., Milano 1972.

¹⁷ Ravbar, n. d., str. 578—580.

¹⁸ Ravbar, n. d., str. 579—580.

Fani Okič

*Obsojamo!!!
Protestiramo!!!*

*Obsojamo ...
Protestiramo ...
Kako šibke so
te besede
zoper novo grožnjo
človeštvu!*

NEVTRONSKA BOMBA...

*Obsojamo!
Protestiramo!
Zaradi vsega življenja
na planetu
Zemlja,
ki ni last
samo nekaterih ljudi,*

ki ni last
samo tistih,
ki nimajo vesti,
ki je last
vseh živih bitij
od AMEBE do ČLOVEKA!

Obsojamo!
Protestiramo!
Zaradi mrtvih,

VSEH MRTVIH,

ki jih je
Zemlja
sprejela vase,
ki so postali
za vse čase
prvina
iz katere se
novo življenje
rodi .

Obsojamo!
Protestiramo!
zaradi vseh

NEROJENIH,

tistih,
ki bodo,
ki jih še ni.
KDO ima pravico
s senco bomb
atomskih,
vodikovih
in sedaj še
nevtronskih
zasenčiti svet,
ki prihajajo vanj???

KDO

prevzema odgovornost
za to,
da bo otrok
spočet danes,

jutri,
od sedaj naprej
zdrav,
da ne bo
namesto bitja,
stkanega
iz najlepšega smeha,
bisernih solz
in najsvetlejše luči
življenja
v njegovih očeh
imbecil,
idiot
in spaček postal

ZATO,

ker so na planetu
Zemlja
ljudje, ki nimajo srca,
ki hočejo žeti,
kjer niso sejali,
ki jim ni mar
ne lastnih
ne tujih pokolenj,
če jim bodo svet
razdejali,
če jih bodo spremenili
v imbecile in idiote.

VPRAŠAMO:

Proti komu
so na pohodu
atomske,
vodikove,
nevtronske bombe???
Komu zvoni???
Ne Vzhodu,
ne Zahodu —
ČLOVESTVU
tulijo mrtvaški
»Miserere...!«

Dr. Tone Zorn

Iz pisanja zahodnonemškega lista Deutsche national Zeitung

Med nemškonacionalistični tisk z dokajšnjim pridihom neonacistične misli spada tudi minhenski list Deutsche national Zeitung. Značilno je, da pri listu ne gre le za zahodnonemški tisk, ampak tudi za njegove avstrijske somišljenike. Zunanji odmev tega je dejstvo, da ta list neovirano širijo po naši severni sosedbi, in to kljub jasnim določbam pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije iz leta 1955, ki jasno določajo odstranitev vseh sledi nacizma iz avstrijskega političnega, javnega in tudi siceršnjega življenja.

Ni odveč poudariti, da je eden poudarkov lista namenjen slovenskemu koroškemu vprašanju ter tako uokvirjen v »obrambo« večinskega, nemško govorečega prebivalstva pred zahtevami slovenske skupnosti po uresničitvi znanih manjšinskih določil člena 7 pogodbe o »obnovi neodvisne in demokratične Avstrije« iz leta 1955. Videti je, da je nemški nacionalizem, skupaj s preostanki rjave preteklosti, danes še posebej usmerjen na Koroško, ki je poleg obmejnega prostora Štajerske in Gradišanske edino preostalo področje nekdanjega nemško-slovanskega sveta, na katerem se še vedno odvijajo takšni ali drugačni germanizacijski procesi. S tem pa tudi postaja razumljiva vrsta nemškonacionalističnih nastopov na Koroškem, ob njih pa tudi »zavzetost« nemškonacionalnega tiska do koroškega vprašanja ne le v Avstriji, ampak tudi v Zahodni Nemčiji.

Značilno je, da naročniki dobivajo ob Deutsche national Zeitung kot brezplačno prilogo še drugi list enakega značaja, namreč Deutsche Soldaten-Zeitung. Omeniti pa velja še eno dejstvo, namreč, da se izdajatelji zavedajo značaja obeh listov, saj bi drugače ne opozarjali na možnost po kateri lahko »višja sila« prepove posamezne številke enega ali drugega lista.

Iz razumljivih vzrokov zakriva list, o katerem poročamo, svoje nastopanje pod plašč proti komunizmu, podobno, kot pač najdemo to tudi pri Hitlerju v letih druge svetovne vojne. V sozvočju s koroškimi somišljeniki, tudi Deutsche National-Zeitung pridaja boju koroških Slovencev za narodno enakopravnost pridih komunizma, proti kateremu se je treba boriti. Medtem ko se koroški nemški nacionalizem giblje predvsem v deželnih mejah, zahodnonemški list ocenjuje koroško

dogajanje iz širših, vsenemških pogledov. Po ideologiji in nastopanju je temu listu med vsemi koroškimi političnimi strankami najbližja svobodnjaška stranka (FPÖ). Leta 1975 o njej v listu na primer poudarjeno beremo, da ta stranka »ne odstopa v koroških (zadevah) od narodno-političnih želja nemškega naroda«. Za DNZ je FPÖ »resnično nacionalna stranka na Koroškem«. Ob deželnih volitvah tega leta tudi beremo, da sta obe veliki koroški stranki, socialistična in ljudska, »v svoji volilni propagandi poudarjeno nemški«; o drugi stranki poleg tega še izvemo, da je »pod (vodstvom) namestnika deželnega glavarja Bacherja dobro nemško usmerjena«. Pač pa je bila takrat ost lista v določeni smeri uperjena proti SPÖ in to tako v državnem kot v deželnem okviru (deželnega glavarja Leopolda Wagnerja so rajhovski nacionalisti tega leta celo označili za nemčurja (Deutschtümmler). Skoraj odveč je omeniti, da je tudi DNZ bila zagovornik »ugotavljanja« slovenske koroške manjšine (DNZ, 21. marec 1975, št. 10).

Skladno z nemškim koroškim nacionalizmom, tudi DNZ pripisuje Jugoslaviji teritorialne aspiracije do Koroške. K temu naj bi po mnenju lista služilo tudi naše poznamenovanje južnokoroških in ostalih imen s slovenskimi oznakami. Temu primerno list poudarja (kljub uspešnemu slovenskemu bojkotu!) »zmago« koroškega nemštva na znanem »štetju posebne vrste« 14. novembra 1976. In še več: Slovence je DNZ ob tej priložnosti označil za »protinemško peto kolono« (!): »Nemški Korošci so pripravili z glasovalnimi lističi (!pri štetju), orožjem demokracije, poraz terorju protinemške pete kolone v Avstriji«. O takratnih nemških »glasovalcih« pa list piše, da so to »domovini zvesti možje in žene«. Posebej pa poudarja, da so glasovali za nemštvo z opozorilom, da so »resnično vredni svojih prednikov, ki so pred 57 leti pričeli oboroženi boj«. Kot je videti, tudi DNZ označuje takratne boje in sam plebiscit kot boj za nemštvo, saj je ta »izpadel v korist nemškega naroda in avstrijske države«. Značilna je dalje trditev, da na Koroškem ni prisilne asimilacije slovenskega življa (DNZ, 24. decembra 1976, št. 52). Ob interpretaciji jezikovnih podatkov »štetja posebne vrste« DNZ v celoti povzema stališča Kärntner Heimatdiensta in njegovih zaveznikov; med njimi najdemo trditev, da podatki štetja kažejo na neupravičenost zahtev koroških Slovencev na področju izpolnitve določil člena 7 državne pogodbe (prim. DNZ, 14. januar 1977, št. 3).

Koroške Slovence DNZ označuje kot »drobceno manjšino«, ki da uživa več pravic in svoboščin kot katerakoli druga manjšina v Evropi. Tiste Slovence, ki opozarjajo na zatiranje manjšine, list označuje za »šovinistične« ter jim pripisuje težnjo po preprečevanju »tisočletnega mirnega sožitja Nemcev, vindišarjev (!) in Slovencev«. Če pa se govori o tlačenju, potem je po DNZ tlačena le nemška večina (ta sicer ne v celoti, »ampak v posameznih primerih«). Še posebej pa je ost desničarskega glasila obrnjena proti slovenskim duhovnikom in slovenskemu bogoslužju (gl. DNZ, 8. aprila 1977, št. 15).

II.

Da bi bolje spoznali značaj DNZ (oziroma krogov izza njega) naj poudarimo, da list nastopa tudi kot zagovornik neonacistične NPD (gl. DNZ, 28. februar 1975, št. 10). Ob tem je znano, da deluje v Avstriji stranka s podobnim imenom (NDP), na čelu katere je znani južnotirolski dinamitar dr. N. Burger! — Ni odveč povedati, da je Burgerjeva neonacistična stranka v protislovenskem pogromu na Koroškem leta 1972 dokazano sodelovala z osrednjo protislovensko organizacijo, s Kärntner Heimatdienstom.

Nadaljnja značilnost lista je zagovarjanje »pravice do samoodločbe« za nemški narod, kar v njegovem besednjaku pomeni vrnitev celotne Vzhodne in Zahodne Prusije, Slezije, Pomorjanskega in Sudetov (!) Nemcem in Nemčiji. Iz pisanja lista lahko razberemo vsaj nekatere organizacije s katerimi sodeluje, oziroma jih podpira: To so: Deutsche Volksunion, Stahlhelm, Gemeinschaft Ostdeutscher Grundbesitzer, Notverwaltung des Deutschen Ostens, Aktion Oder-Neisse, Deutsche Block, Wiking Jugend ter Jugendbund Adler (DNZ, ista št.). Tako ne preseneča, da imajo v listu svojega zagovornika tudi hrvaški ustaši ter čilska hunta (na primer DNZ, 24. decembra 1976, št. 52).

List je seveda nasproten socialistični Jugoslaviji, napada pa tudi osebnost predsednika Tita (DNZ, 31. december 1976 in 4. februar 1977). Na samem nemškem prostoru pa je predmet njegovih napadov socialistična stranka Nemčije in še zlasti vzhodna politika njenega predsednika Willya Brandta.

Razumljivo je, da se DNZ zavzema dalje za nekdanje Hitlerjeve odlikovance, na primer znanega letalca Hans-Ulricha Rudla, o katerem beremo, da je »njegova neizpodbitna hrabrost (med vojno veljala) najvišjim idealom človeštva (namreč) zaščiti in rešitvi neštevilnih ljudi«. Njegovemu »junaštvu — nadaljuje list — se imajo zahvaliti stotisoči nemških vojakov, predvsem pa žene in otroci, za rešitev pred razčlovečenimi hordami Rdeče armade«. O sovjetski armadi v listu beremo, da se ta med drugo svetovno vojno ni držala niti ženevskih, niti haaških vojnih konvencij (DNZ, 24. december 1976, št. 52). Vojna pa, ki jo je sprožila nacistična Nemčija, je po DNZ bila »vojna za Nemčijo« (DNZ, 14. januar 1977, št. 3).

Poučni so dalje pogledi lista na Adolfa Hitlerja in še posebej na njegovo vlogo med drugo svetovno vojno. Značilno za te poglede je vsekakor mnenje, da Hitler ni bil krivec za vse, kar se je v tem času zgodilo, ampak so krivi tudi drugi in med njimi še zlasti Sovjeti. Citirajo se dalje »zadnje« Hitlerjeve napisane besede, po katerih naj bi ta največji vojni zločinec ne hotel vojne. Med citiranimi označitvami Hitlerja najdemo besede znanega Hitlerjevega privrženca (ter Nobelovega nagrajenca), norveškega pisatelja Knuta Hamsuna, objavljene v dneh po Hitlerjevi smrti. Po njih je bil Hitler »bojovník za človeštvo in oznanjevalec evangelija pravičnosti za vse narode. Bil je — nadaljuje Hamsun — reformistični oblikovalec najvišjega ranga in njegova zgodovinska usoda je bila v tem, da je moral delovati v času brezprimerne surovosti v katerem je končno padel kot žrtev«. Ko govori o Hitlerju, DNZ poudarja, da ne ovrača »dejanske krivice ter resničnih zločinov storjenih v Hitlerjevem imenu«. To da velja tudi za preganjanje Židov med drugo svetovno vojno. Pač pa vidi list svojo nalogo v »službi zgodovinske resnice«, pri čemer da upošteva vsa stališča. Da pa bi to bilo mogoče, list med drugim povzema Hitlerjevo oporoko, napisano dne 29. aprila 1945. Iz nje se lahko poučimo, da niti Hitler, niti kdo drug ni hotel leta 1939 vojne. Po Hitlerju so bili njeni pobudniki »izključno tisti mednarodni državniki, ki so bili ali židovskega porekla, ali pa (so) delali za židovske interese«. Hitler se v oporoki predstavlja kot človek, ki se je zavzel za omejitev oboroževanja in oborožitve. Pogled tega je po lastnih besedah še tri dni pred izbruhom druge svetovne vojne skušal doseči mirno rešitev gdanskega vprašanja in to pod mednarodnim nadzorom. Sicer pa ni po oporoki krivec vsega nihče drugi, kot »židovstvo« (DNZ, 8. april 1977, št. 15).

Ko list omenja procese proti nekdanjim nacistom meni, da je v njihovem ozadju težnja po navprejšnjem pripisovanju krivde za storjeno med drugo svetovno vojno nemštvu. Ob tem pa procesu te vrste celo pripisuje težnjo po diskvalifikaciji »svo-bodne (Zahodne) Nemčije«, da bi se jo na tak način odvrnilo od njene obrambe pred »boljševiškim zločinskim sistemom« (DNZ, 27. maj 1977, št. 22).

Kot protiutež nacističnim zločinom DNZ večkrat našteva »zločine« storjene nad nemškim narodom po drugi svetovni vojni. Med nje prišteva tudi usodo Nemcev na prostoru, ki je po drugi svetovni vojni pripadel Poljski (ptim. DNZ, 18. marec 1977, št. 12). Protikomunizem in antisovjetizem lista pa več kot zgovorno kaže notica, zapisana ob srečanju, prirejenem v Bonnu ob 59-letnici ustanovitve Rdeče armade. Gre za srečanje, ki se ga je udeležila tudi vrsta višjih zahodnonemških časnikov. V notici med drugim beremo, da je ta udeležba »zasramovanje med drugo vojno padlih Nemcev«, z udeležbo na srečanju pa so ti oficirji po mnenju lista tudi izgubili svojo oficirsko čast (DNZ, 4. marec 1977, št. 10).

Ne preseneča, da se je med zagovorniki vojnega zločinca, pobeglega v Zahodno Nemčijo H. Kapplerja znašel tudi DNZ ter krogi izza njega (gl. DNZ, 26. avgust 1977, št. 35).

III.

Med poudarjenimi temami desničarskega lista je seveda tudi židovsko vprašanje med drugo svetovno vojno (ter danes). Ena glavnih trditev lista je ob tem stališče o lažnivosti trditev o nacističnih zločinih nad evropskimi Židi. Laž naj bi bile za DNZ tudi znane plinske celice, v katerih je našlo smrt več stotisoč Židov. O enem takih uničevalnih taborišč v listu na primer beremo, da so nacisti v njem sicer imeli strupeni plin ciklon B, vendar ta ni bil namenjen za uničevanje ljudi (»saj so (nacisti) vendarle hoteli imeti delovno silo«), ampak za dezinfekcijo oblačil. Laž je za nemške desničarje in neonaciste dalje trditev o več deset tisoč osebah, umorjenih v tem taborišču; ob preračunavanju umrlih DNZ prihaja do trditev, da je bilo umrlih v tem taborišču le nekaj tisoč, in še od teh je večina umrla na podlagi bolezni in lakote, krivci za to pa naj bi bili — poljski partizani, ki so onemogočili preskrbo taborišča (!). Nadalje naj bi bili umrli tudi žrtve napadov britanskega letalstva ter sovjetskih »osvoboditeljev« (v navednicah že v DNZ, 24. decembra 1976, št. 52).

V listu najdemo tudi za nemške neonaciste značilen vpogled v »židovsko politiko tretjega rajha«. Sodeč po tej verziji naj bi bili krivi za usodo evropskih Židov med drugo svetovno vojno Britanci, ki da so preprečili Hitlerjev namen po preselitvi židovskega prebivalstva na Madagaskar. Po pisanju lista bi bil Madagaskar »vsekakor neprimerno« boljša rešitev kot pa »prisilna vselitev« v Palestino, obkroženo s 70 milijoni Arabcev; po drugi strani pa je Madagaskar tudi dvajsetkrat večji od izraelske države. Po DNZ naj bi načrt o izselitvi Židov propadel z Britansko zasedbo Madagaskarja 5. maja 1942. List dalje poudarja, da se je tretji rajh šele januarja 1942 odločil za »evakuacijo« Židov na Vzhod, pri tem pa v zadevni dokumentaciji, po trditvi lista ni nobenega naročila o »uničenju« židovskega prebivalstva ali pa postavitvi plinskih celic v ta namen. DNZ trdi, da so bili Židje določeni na Vzhodu za delovno silo. Tudi pojem »dokončna rešitev« (Endlösung) se po trditvi DNZ napačno interpretira ter po trditvi lista ni pomenil uničenje Židov in židovstva. Krivi za nacistično nastopanje na Vzhodu naj bi bili po DNZ pravzaprav Židje sami, saj so bili prvi, ki so pozvali k protinemškemu »partizanskemu gibanju«. Posledica naj bi šele bila »odgovarjajoče brutalna« nemška »obramba« pred tem nasprotnikom (prim. DNZ 24. decembra 1976, št. 52 ter 27. maja 1977, št. 22).

Izhajajoč iz takih stališč, se DNZ kaj kmalu povzpne do trditve, da uničevalnih koncentracijskih taborišč sploh ni bilo (pri tem se opira tudi na trditve enega svojih somišljenikov, živečega v ZDA). Dejstvo, da so taka taborišča vendarle obstojala, list pripisuje umrljivost zapornikov, pa tudi epidemijam (tifusu) (prim. DNZ, 1. april 1977, št. 14). Da smrtnost vendarle ni bila velika, list govori o dnevni

in tedenskih »kvotah umrljivosti«; slednja naj bi znašala v taborišču Auschwitz-Birkenau komajda 350—500 oseb (DNZ, 8. april 1977, št. 15). Ne glede na to in podobne trditve pa mora list končno vendarle priznati: »deportacija Židov na Vzhod je bila trda in neupravičena«, vendar pa takoj dodaja omejitev, da to dejstvo »v nobenem primeru ne opravičuje današnje propagande o (nemških) zločinih« (DNZ, 24. junij 1977, št. 26). Večkrat najdemo v listu tudi trditev o potrebi, da se potegne črta nad preteklostjo.

Ni čudno, da najdemo v DNZ podobno kot v avstrijskem desničarskem tisku napade na znanega »lovca na A. Eichmanna« inž. Simona Wiesenthala (prim. DNZ, 21. marec 1975, št. 13). Še bolj značilno pa je, da se je list pri napadih na Wiesenthala poslužil tudi koroškega tiska, ali določneje, glasil obeh večinskih koroških političnih strank, ljudske in socialistične, Volkszeitung in Kärntner Tageszeitung (gl. DNZ, 1. april 1977, št. 14 in 10. junij 1977, št. 24).

Rudi Robič

Nikoli

*Nikoli
naj pozabljeni
ne bodo tisti,
ki zemlji naši
so oddali kri.*

*Nikoli
naj pozabljeni
ne bodo tisti,
ki zdaj jih več
med nami ni ...!*

Tebi je padel

*Tebi
je padla
mati.*

*Tebi
je padel
ati.*

*Tebi
je padel
sin.*

*Svoboda
je zrasla
iz njihovih
korenin.*

Benjamin Gracer

Prihaja svoboda

*Prihaja svoboda: kot poslednje veliko upanje ...
Pred njo beže sence iznakažene vesoljnosti
v podzemlja zločina.
Veliki ji utirajo pot:
z mavrično lepoto čutenja
in gigantsko močjo uma.
Ne teptajte ognjev duha, vam pravim! V njih je žeja
po življenju ...
Ne zapirajte misel v temnico, vas svarim!
Svet odpira cvet: za vesoljno oprاشitev
ne potrebujemo nasilja!
Udomačena Zemlja bo povabljen na gostijo svetov ...*

Benjamin Gracer

Mnenja o sebi

*Dolgo pokopujemo človečnost,
da se vera v človeka zamaje kakor pijana cipa
na poti ki ne vodi nikamor ...*

*Od prevelike strežbe telesu srca obrastejo lišaji
in možgani se presuše in skrčijo
v krhlje za brezzoba prežvekovanja ...*

*Takrat porastejo mnenja o sebi, pripenjajo se odlikovanja ...
Pod reflektorji mačjih oči, v pajčevini izničenih dejanj,
pa se nadaljuje zabava ...*

*Ampak preden snamemo krinke z obrazov in zbežimo vase
po himne nebu, se bom poklonil neumnosti:
njenemu veličanstvu v človeškem rodu!*

Iztok Durjava

Razmišljanja o likovni umetnosti med NOB

V člankih, ki smo jih objavljali v reviji Borec smo večkrat spregovorili o likovni ustvarjalnosti med narodnoosvobodilnim bojem in ljudsko revolucijo, ki smo jo skušali čimbolj približati bralcem, saj je, čeprav zelo popularna, še vedno dokaj neraziskana.

S tem zapisom pa opozarjamo na problematiko, ki se sicer pogosto pojavlja v razmišljanjih o likovni umetnosti, a se pogosto tudi površno obravnava. Gre za

Nande Vidmar: Na pohodu, 1944

Drago Vidmar: Begunke, 1945

vprašanje odslikovanja zgodovinskega in družbenega dogajanja v likovnem — v našem primeru v likovni tvornosti med narodnoosvobodilnim bojem. Da bi se uspešno soočili s postavljenim problemom, se moramo najprej vprašati po predmetu naše raziskave, namreč o likovni tvornosti sami.

Ob tem se postavlja najprej terminološko vprašanje, namreč mi jo dosledno imenujemo likovna umetnost med NOB in ne npr. partizanska umetnost, saj menimo da je termin nastal zaradi enostranskega opazovanja vsebine likovnih del. Likovna umetnost med NOB torej zato, ker ta tvornost ni nikakršen novum kot upodabljači sistem, ampak dedič različnih sistemov, ki so bili prisotni v evropskem likovnem prostoru.

Ta likovna praksa pa je zaradi svojega umetnega značaja — kot likovni jezik relativno samostojna, podrejena zakonitostim, ki niso tiste, ki pogojujejo historično in družbeno dogajanje.

Iztočnico našim razmišljanjem je dal pravzaprav članek, zapisan med narodnoosvobodilnim bojem v Slovenskem poročevalcu v začetku leta 1945. Gre za kritiški zapis ob razstavi partizanskih umetnikov v Črnomlju, ki med drugim vsebuje tudi to zanimivo misel: »Med vsemi vejami naše umetnosti je doslej najbolje prikazala naš čas upodabljaljoča umetnost.«¹

Ob tem prikazovanju časa bodo najbolje spregovorila dela sama. Primeri, ki smo jih izbrali so iz opusa partizanskih slikarjev Draga in Nandeta Vidmarja, ki ju naj-

Drago Vidmar: Begunke, 1945

bolje poznamo: serija risb na temo begunk prvega slikarja in Nandetove risbe iz bojev 15. divizije za postojanki Sv. Anton in Zdenska vas. Seriji sta namerno izbrani tako, da se izključujeta, saj je ena (Dragova) simbolno usmerjena, druga pa naj bi bila dokumentarične narave.

Risbe na temo begunk so slikarju nastale za bivanja na bazi 13/23 v hrvaški vasi Zavrh. Znanih je tudi nekaj monotipij na isto temo. To so kompozicijsko strogo zasnovana dela, s stereotipno ponavljajočimi se figurami, ob spreminjanju ozadja ali števila figur.

Kaj pravzaprav te podobe pomenijo in kaj odslikavajo? Menimo da te podobe posredno govore o zelo boleči stvarnosti vojnega časa, namreč o tragediji beguncev, s katerimi se je tudi slikar konkretno soočal na bazi, kamor so ti prihajali iz Gorskoga Kotorja. Te podobe pa na svoj način odražajo vso komplicirano problematiko preskrbe beguncev, s čemer v zvezi je tudi zanimivo sodelovanje hrvaške in slovenske oblasti, katerega namen je bilo tudi reševanje begunskega vprašanja.

Nandetova serija risb, je nastala v zvezi z bojem enot 15. divizije za sovražni postojanki Sv. Anton in Zdenska vas. Bojem je slikar prisostvoval kot propagandist 15. divizije.

Napad na postojanki se je začel 27. februarja 1944 in ga je izvedla 15. brigada ob 18.30. Napad ni bil uspešen zaradi neuspešne topniške priprave in slabe vidljivosti. Drugi dan so enote 15. brigade, katerim se je v napadu priključil še I. bataljon 12. brigade postojanki zavzele.²

Nande Vidmar: Skica iz borbe, 1944

Kratek opis bojev smo navedli predvsem zato, ker bi morali nekaj tega zaslediti tudi v risbah, ki veljajo za dokumentarna dela.

Če jih natančneje pregledujemo, npr. risbe *Na pohodu*, *Skici iz borbe*, *Na položaju*, ugotavljamo da bi bile lahko podobe kateregakoli partizanskega boja. V risbi *Na pohodu* je npr. upodobljena partizanska kolona, ki se tako pogosto pojavlja v likovni tvornosti partizanskih umetnikov.

Šele če povežemo te risbe z fotografskim fondom, ki je nastal ob bojih in z vojnimi poročili o partizanski akciji, ki med drugim omenjajo pomembno vlogo topov, ki jih vidimo tudi v naših risbah, postanejo te zgovorne. Primerjava obeh ciklov nam je pokazala, vsaj tako mislimo, del problematike odražanja v likovnem, saj sta se v začetku precej oddaljena cikla pokazala kot dokaj sorodna.

O problemu dokumentarnosti in o preseganju teh ozkih meja se je razmišljalo med NOB včasih tudi čisto slučajno kot npr. v *Okrožnici Glavnega štaba* z naslovom *O dolžnosti reporterjev*: »Reporterji ne smejo napisati samo suhih dejstev in števil. Reporterju mora biti važen značaj akcije, prilike in neprilike v katerih se akcije vrše, razpoloženje borcev, sodelovanje civilnega prebivalstva z vojsko, v čem se izraža to sodelovanje. Reportaže morajo izražati čustvovanje naših borcev in zaledja, sovraštvo, žalost, ljubezen, nadalje trpljenje in napore vsega naroda. Z eno besedo biti morajo življenjske, zanimive in barvite.«³

Opombe

¹ Kultura (Naši umetniki so razstavili), Slovenski poročevalec, 14. II. 1945.

² Lado Ambrožič-Novljan, *Dvanajsta brigada*, Ljubljana 1976, str. 213–218.

³ Arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja, fasc. 188/II (*Okrožnica* je datirana z 25. februarjem 1944).

Slavko Rupel

Pet slovenskih književnih novosti in prvenci moderne

Jesenski sveženj slovenskih novitet Cankarjeve založbe prinaša pet del domačih avtorjev v šestih knjigah. Danilo Lokar, Matej Bor, Beno Zupančič, Ljotič Filipič in Vid Pečjak so predstavljeni z novimi knjigami in novimi stvaritvami. Založba pa je vsem tem knjigam dodala še štiri knjige, štiri prvence slovenske moderne, poezije Josipa Murna, Dragotina Ketteja, Ivana Cankarja in Otona Župančiča ter tako razveselila prijatelje domače literature z zbirko, ki bo našla svoj odmev na slovenskem knjižnem trgu.

Danilo Lokar: *Timove igre*. Pisatelj, ki sodi med najstarejše živeče slovenske pisatelje, je za svoj življenjski jubilej, 85 let, ponudil založbi svojo novo novelistično zbirko. To je petnajsta knjiga pisatelja, ki je sicer pozno stopil v slovensko književnost, je pa z intenzivnim delom na področju literature nadoknadil to, kar je v času med obema vojnama zamudil. In tudi zdaj pisatelj ni ponudil izbora svoje proze, temveč novo knjigo, kar predstavlja izjemno in vsega priznanja vredno dejanje. Knjiga *Timove igre*, ki jo spremlja beseda o pisatelju in njegovem delu izpod peresa Lina Legiša, prinaša pet proznih tekstov od katerih je zadnji, ki je knjigi dal tudi ime, sicer napisan v dialogu, pomeni pa vendarle pripovedno stvaritev, v kakršni je Lokar dosegel izvirno mojstrstvo. Kot pravi avtor spremenne besede je pisateljovo zanimanje veljalo zmeraj dogajanjem v duši: svetlim in motnim pretaka-

njem v človeku, nepredvidljivim zgibom, zagonom, kakor brezveznim preskokom. Zato se lahko od srca sprošča v liričnem doje-manju in dušeslovnem vglabljanju. In prav tak je Lokar tudi v tej knjigi, v kateri se ozira preteklost, se pogovarja z ljudmi, pripoveduje, pa spet razmišlja, iz realnega sveta sega v svet podzavesti in se spet vrača v sodobni svet, v katerem trdno stoji. Tudi ta Lokarjeva knjiga je polna rahločutnega pripovedništva, za katerega je tu značilno, da si kot glavne junake jemlje ljudi preteklega časa. Pisatelj sam je povedal, da je želel ljudi iz svoje mladosti oblikovati v literarnem delu in se od njih posloviti. To velja morda še posebno za prvo novelo, ki pripoveduje o posmrtnem srečanju z materjo ob njenem prekopu. Najbrž pa bi bila ta oznaka za vse novele preozka. Morda jim je skupno prikazovanje nekega starostnega hiranja in umiranja, prav gotovo pa je v vseh hotel poudariti komponento časa, ki je povsod pričujoč in poudarjen. Če je dogajanje v zgodbah teh novel preprosto in vsakdanje, pa zato ni tako pisateljevo razglabljanje. Prav to pa je tisto, ki daje tem novelam svojo pravo barvo in vrednost.

Matej Bor: *Drame*. Matej Bor je pri Cankarjevi založbi doživel zaključen izid svojega izbranega dela. Prva knjiga je prinesla eseje, druga roman, tretja poezijo, sedanja, četrta knjiga izbranega dela pa je posvečena Borovi dramatik. Zanimivo je, da sta to delo začela pripravljati Mitja Mejak kot urednik

poezije in proze ter Lojze Filipič kot urednik za dramatikino in esejistiko, žal pa obadva ni sta dočakala zaključka dela. Tako je sedanjo knjigo dramatike uredil avtor sam, ki je namesto uvodne besede dodal svoje zapise o dramah tega izbora. V knjigo je uvrstil šest tekstov od katerih eden (Bele vode) še ni doživel uprizoritve, eden (Popoldanski počitek) pa je nov. Sicer pa prinaša knjiga izbranih Borovih odrskih tekstov Raztrganec, Vrnitev Blažonovih, Bele vode, Ples smeti, Solo noči in Popoldanski počitek. Če ugotovimo, da sodi Borov dramski opus med najobsežnejše opuse v slovenski dramatiki, če je po širini izjemen in po tematiki raznolik, potem je šest tekstov komaj dostojna predstavitev avtorja, ki je brez dvoma naš najpomembnejši, najvidnejši in odrsko najučinkovitejši dramski pesnik realistične smeri (kot je zapisal Vladimir Kralj). Če k temu dodamo še ugotovitev Lojzeta Filipiča, da se Matej Bor v svojih delih kritično in silovito spoprijema z aktualnimi, moralnimi, etičnimi, idejnimi, filozofskimi in tudi političnimi problemi našega skupnega življenja in življenja posameznika v njem, potem je taka ugotovitev o Borovi dramatiki še bolj na mestu. Izbrana Borova dramatika bo v sedanji knjižni obliki dobila nove razsežnosti.

Lojze Filipič: Živa dramaturgija. Lojze Filipič je s svojim dramaturškim, mentorskim in organizacijskim delom postavil sodobnemu slovenskemu gledališču in njegovim delavcem vzgled vztrajnosti in ljubezni do odra. Postavil je temelje in zgradbo gledališča, ki je živa sodobnost, živa kritika in ostra aktualnost. Če s temi besedami urednika knjige Bojana Štiha označimo pomen odrskega in predvsem dramaturškega dela prerano umrlega Lojzeta Filipiča, čigar knjiga dramaturških spisov naj bi imela postumno mentorstvo, potem je prav, da je knjiga njegovih dramaturških zapisov zagledala luč sveta. Knjiga, ki prinaša Filipičeve zapiske, eseje, članke, poročila, je knjiga o živem gledališču in delu v njem. Pa je zato kot ena redkih tovrstnih knjig domačih avtorjev toliko bolj vredna, da je ne prezremo. To sicer ne bo knjiga za širok krog, bo pa dragoceno branje za vse gledališke delavce. Teh pa pri nas tudi ni tako malo. Knjiga, ki je urejena po postajah Filipičeve življenjske poti (Celjsko gledališče, ljubljanska Drama, Mestno gledališče) in po sezonah, bo ovrednotila v pravi luči Filipičevo dejavnost v gledališču.

Beno Zupančič: Noč in dan. Obsežen roman v dveh knjigah plodovitega avtorja, pomeni najbrž dosedanj vrh Zupančičeve umetniške ustvarjalnosti. Ta pa ni majhna, če vemo, da je to že njegov osmi roman, da

pa je Beno Zupančič razen tega izdal dve knjigi novel, štiri knjige za otroke in pet publicističnih knjig. Roman Dan in noč pripoveduje o mladem človeku iz ljubljanskega predmestja in je biografija od njegovih mladih let pa do osvoboditve mesta 9. maja 1945. Gre torej za tematiko upora in osvobodilnega boja, ki jo Beno Zupančič obravnava tudi v nekaterih drugih svojih delih, le da tu bolj poglobljeno, bolj široko in z nekaterimi novimi pogledi. Prav gotovo je roman Dan in noč sam po sebi tako temeljito in obsežno delo, da zasluži samostojno oceno. Tu naj zato samo ugotovimo, da je ta roman v dveh zajetnih knjigah, s širokim časovnim razponom, roman o življenju pred vojno in o dogajanjih pri nas v usodnem vojnem času, izredno berljiv, komunikativen in bo zato imel dosti bralcev.

Vid Pečjak: Poti do znanja. Knjiga psihologa Vida Pečjaka s podnaslovom Poti do znanja predstavlja priročnik o metodah uspešnega učenja. V času ko se mladi in stari nenehno izpopolnjujemo in učimo, bo knjiga, ki predstavlja priročnik z napotki za boljše metode učenja, dragoceno berilo. Saj je znano, da si lahko ljudje z boljše organiziranim učenjem za 50 ali celo 100 odstotkov povečajo učni uspeh. Vid Pečjak je podobno knjigo izdal pred desetimi leti, sedanjo pa je predvsem izpopolnil, deloma pa napisal povsem na novo. Nova izdaja bo tako izpopolnila vrzel, ki je nastala, ko je prva izdaja že zdavnaj pošla.

Prvenci slovenske moderne. V paket pod tem skupnim naslovom je Cankarjeva založba uvrstila štiri pesniške zbirke, s katerimi se začenja slovenska moderna in novo obdobje slovenske moderne poezije. V faksimilirani izdaji, torej docela enaki podobi kot je bila originalna, so izšle Ivana Cankarja Erotika, Otona Zupančiča Časa opojnosti, Kettejeve Poezije in Josipa Murna Pesmi in romance. Založba je tem štirim pesniškim zbirkam, skromnim po obsegu, toda pomembnim zaradi svoje vsebine, dodala študijo Jara Dolarja o duhovnem ozračju, sprejemu in odmevu teh štirih pesniških zbirk v slovenski javnosti. Dolar se je v svoji študiji izogibal že dognanih ocen te poezije in lastnih estetskih sodb, zato pa je toliko bolj prislunil odmevom, ki so jih imele vse štiri knjige, čeprav se je pri tem moral kritično dotakniti idej in svetovnega nazora vseh štirih mladih pesnikov. Prvenci slovenske moderne ne bodo samo primerno darilo za bibliofile, temveč bodo kot reprinti dragocena izdaja za vse, ki jim je slovenska poezija, še zlasti tista izpred sedemdesetih let, pri srcu. Kajti te knjige so s poezijo, ki jo prinašajo, ostale žive do današnjega časa.

Nekaj misli ob branju Svetinove knjige »Ognjeni plaz«

Letos smo dobili na knjižni trg novo Svetinovo delo. Prav gotovo je avtor, Tone Svetina, napravil veliko uslugo vsem preživelim borcem Jurišnega bataljona XXXI. divizije, ko je zopet oživil dogodke izpred treh desetletij, padlim in mrtvim pa je postavil monumentalni spomenik. In tudi borci iz drugih partizanskih edinic bodo pisatelju hvaležni, da jih je spominsko vrnil v svet partizanstva, v resničnost, ki se nam danes zdi komajda verjetna. Mladi rod bo ob branju spoznal vso veličino našega velikega boja, spoznal bo njegove etične vrednote, junaštva, tveganja in samoodpovedovanja. Spoznal bo zmago nad nasiljem in temino, borbo za boljše in svobodnejše življenje.

V romanizirani kroniki, po časovnem zaporedju, je pisatelj opisal borbe, zmage in žrtve petmesečnega obstoja Jurišnega bataljona, v katerem so se zbrali mladi ljudje, prostovoljci, skojevci in komunisti, da bi kar največ doprinesli k zmagi nad sovražnikom. O porazih je v knjigi malo govorila, saj jih v enoti domala niso imeli. Od decembra 1944 do zmagovitega prihoda v Trst, so opravili vrsto akcij, ki so zelo razgibano opisane, ob njih pa več kot polovica vseh borcev, ki so v borbah sodelovali. Ni jih skrival pod patino bataljonskih funkcionarjev, nasprotno, borci imajo v romanu vidno vlogo in so z voditelji te posebne enote povezani v čvrst borbeni kolektiv. Način pisanja romanizirane kronike je razmeroma zahteven, kajti poleg časovnega zaporedja akcij je avtor obenem upodabljal še posamezne like borcev v obliki avtentičnih biografij in še kot borce bataljona na položajih. Vse skupaj pa je povezoval z močjo umetniške besede v celoto po resničnih dogodkih, da je ostalo fabulativnega zelo malo. Knjiga bralca od začetka do konca toliko pritegne, da jo na dušek prebere.

Pisatelj je dokaj dosledno uporabljal vse dosegljive vire, poleg njih pa se je opiral še na pričevanja preživelih borcev. Ker je bil tudi sam nekaj časa med jurišniki, se je lahko oprl tudi na svoj spomin in svoja dognanja. Umetniško dovršeno je opisal kritične trenutke na bojni poljani, borce v akcijah, njih stiske, strah in pogum, še zlasti lepo pa je opisal umirajoče, v agonijah smr-

ti. Razumske in čustvene komponente borcev, kot živih bitij, so prikazane zelo plastično in tenkočutno. Z dobrimi nagnenji in tudi s slabostmi (malodušje, omahovanje, stiske), z obema stranmi življenja, je predstavil svoje junake. Ob pretresljivo opisanih smrtnih bojih (smrt Janeza Mačka in Martina Pušarja), se človek lahko samo zamisli, kaj vse so morali pretrpeti mladi ljudje in kako težko so umirali. In primer Stanka Šorlija, ki je po nesreči ustrelil aktivista Bogataja in dobil kazen, da si mora v boju pridobiti orožje, ker mu je bilo odvzeto. V prvi borbi je veliko tvegati, zaplenil je dve brzostrelki, mitraljez, dve pištoli in oficirsko torbico z dokumenti. Tedaj, ko je besnel nad sovražnikom si je mislil: »Očka Bogataj, oprosti, življenje bi dal, če bi te mogel obuditi od smrti...« Potem je z zaplenjenim mitraljezom streljal, dokler ni na njegov mitraljez padla nemška mina, ki je Šorlija smrtno zadela. Ves razmesarjen, slep in klečeč na tleh je izkrvavel v velikih mukah. Maščeval je svoj »greh« s hlabrostjo in s smrtjo... Pa pot Filipa Krša v bolnišnico, potem ko je bil ranjen in ga je zdelal policijski pes. Uporno telo je premagalo krize, bolečine, slutnje smrti...

Ob branju knjige spoznavamo borce tudi iz prejšnjih enot, iz internacij (kaj vse je moral tam prestat Andrej Češnovar), iz gestapovskih ječ, njihovo siromašno življenje pred vojno, njihove usode...

Pisatelj je realistično opisal tudi razpoloženje na drugi strani — pri sovražnikih. Zelo se je potrudil, da bi kar najbolj opisal borbenega duha pri Nemcih, domobranci, četnikih, tiste, še vedno fanatične in tiste, ki jim je ob koncu vojne že pohajal pogum.

Knjiga Ognjeni plaz je splet vseh dogodkov, ki jih je vsaka partizanska enota tako ali drugače doživljala. Značilno za Jurišni bataljon pa je, da je do konca ohranil monolitnost. Ta mozaik likov povezanih v bojni kolektiv ob visoki morali, ki je navdihovala, je bil čvrst in zavestno motiviran za predstoječe akcije, za zmago in za preoblikovanje starega sveta.

Opisani številni partizanski liki nas pričajo, koliko borbenosti in revolucionarno-

sti je bilo v teh mladih junakih. Zato morda bralec, ki površno pozna nastanek te jurišne enote, napačno presoja opisane velike podvige. Vsekakor pisatelj ni imel namena heroizirati njegove soborce, njihova junštva je le zapisal. Tudi v drugih enotah so

bili skriti heroji, ki pa jih ni nihče dvignil na površje, obdelalo umetniško pero.

Pisatelju Tonetu Svetini smo lahko hvalježni, če je tako globoko zaoral v ledino, ki ji pravimo partizansko zgodovinsko, z njemu lastno umetniško močjo.

Črtomir Šinkovec

Janko Jarc: Partizanski Rog

Pri mariborski založbi Obzorja je izšla druga, dopolnjena izdaja knjige Janka Jarca Partizanski Rog. Prva izdaja je izšla pred enajstimi leti in ker je ni več na knjižnem trgu, je bilo to tudi dovolj prepričljivo znamenje za ponatis. To sta tudi narekovala dva razloga, prvi je bila petintrideseta obletnica, odkar je po Notranjskem in Dolenjskem divjala velika italijanska ofenziva, ki naj bi uničila našo partizansko vojsko ter zlomilo naše ljudstvo v odporu in osvobodilnem gibanju. Drugi razlog pa je bil v počastitvi Titovih jubilejev in štiridesetletnica ustanovnega kongresa KPS.

Veliko italijansko ofenzivo radi imenujemo tudi »roško«, saj je prav z napadom na Rog, dosegla svoj vrh, ni pa dosegla svojega namena — uničenje političnega in vojaškega vodstva osvobodilnega boja slovenskega naroda, ki je tedaj prebivalo na Rogu. In če k temu dodamo še razlog, da se je v desetletju med prvo in drugo izdajo odkrilo mnogo prej neznanih dokumentov, da je bilo napisanih vrsta tehničnih razprav, ki zadevajo Rog in to obdobje, s katerimi je bilo treba dopolniti prejšnja dognanja ter kolikor mogoče odstraniti pomanjkljivosti in netočnosti prve izdaje, je bil ponatis še kako umesten in potreben. Glede na dognanost druge izdaje, je še treba omeniti, da je bil avtor pri tem dopolnjevanju deležen prijateljske pomoči tistih, ki so ga tako ali drugače opozorili na potrebna dopolnila in popravke.

Tako je pred nami izčrpno napisana knjiga, ki nas seznaja s partizanskim Rogom, z valovito planoto, poraslo z obsežnimi listnatimi in iglastimi gozdovi, z najvišjim vrhom Rogom (1100 m). Rog leži med srednjo dolino Krke, ribniško kočevskim poljem ter med Belo in Suho krajino, ki pa je s svojo gozdnato razsežnostjo nudil vodstvu slovenskega osvobodilnega gibanja, partizan-

skim bolnicam in tehnikom, domala varno zavetje in oporišče.

Ta svet je bil vse do 14. stoletja le ob svojih obrobjih redko naseljen s prvotnim prebivalstvom. Tedaj so Ortenburžani začeli na svojo kočevsko posest naseljevati koloniste s Koroške in Tirolske, pozneje pa tudi uporne kmete iz Frankovske in Turingije. Naseljeni Nemci so se polagoma živeli v nove razmere in z domačini živeli v miru in slogi, čeprav je nastajala posebna etnična skupina Kočevarjev, ki se je ukvarjala predvsem s poljedelstvom, gozdarstvom in krošnjarstvom. To je trajalo vse do nastanka hitlerizma v Nemčiji, ko so tudi Kočevarji v veliki večini postali zagrizeni nacisti in petokolonaši. Čez noč so postali hudi sovražniki Slovencev in se hiteli uveljavljati z nasiljem. Njihovo sonce je vstalo leta 1941, ko so k nam vdrli Nemci ter jim dali na voljo zemljo in domačije v Spodnjem Posavju in Obsotelju, od koder so bili izgnani Slovenci. Tu naj bi bili nacistično zagrizena straža na meji s Hrvaško, tu naj bi sekali enotnost slovenskega naroda. Zaradi svojega sovražnega delovanja, so se maja 1945 z Nemci umaknili tudi Kočevarji in tako sami rešili svoje manjšinsko vprašanje. Izpraznjene kočevarske vasi pa so pripomogle k temu, da je Rog postal osrednje oporišče slovenskega partizanstva.

Najhujša preizkušnja za Rog in njegove prebivalce — Glavni štab NOV s Izvršnim odborom OF in CK KPS, je bila kajpak italijanska ofenziva na Rog, kamor se je 14. avgusta 1942 pognalo več desetstisoč italijanskih vojakov. Čez noč se je znašlo vodstvo in nekaj stotin partizanov v železnem obroču sovražnika, z njimi pa še številni aktivisti, ki so se umikali pred ofenzivo, partizanske delavnice in bolnišnici.

Resda je ta ognjena vihra trajala že od

srede julija in divjala po Notranjskem, vendar nihče ni predvideval take krutosti in obsega. Italijanski generali so se že spomladi 1942 zavedeli, da jim je partizanstvo zrastle čez glavo, saj je bilo v začetku maja osvobojeno ozemlje domala od Kolpe do vrat Ljubljane in to navkljub XI. armadnemu korpusu, v katerem so bile tri operativne divizije, poleg tega pa še zaledna vojska, stalne krajevne postojanke, policija in karabinjerji. Navzlic temu je bila poslana v Ljubljansko pokrajino tolikšna pomoč, »da bo za vselej uničen ta nevarni komunistični tvor, ki se je vsesal na telo prelepe italijanske Slovenije,« kakor je v nekem ohranjenem pismu zapisal hudo zaskrbljeni general Robotti. Zdaj je imel za seboj kar šest divizij ali 72.000 mož, katerim je zapovedal pohod z ognjem in mečem po poljih in gozdovih. Pokrajina sama je bila razdeljena na sektorje, ofenziva pa na deset obdobij. Posamezne sektorje so najprej temeljito obkolili, nato jih še temeljiteje prečesali od grma do grma. Geslo je bilo: »Uničevati, požigati, ubijati!«

Z ofenzivo so nameravali očistiti vse kraje, ki so nudili partizanom moralno pomoč, stredo in hrano. Tako so mnogi kot roparji, požigalci in klavci prišli na svoj račun. Vasi so požgali, moške postrelili, starce, žene in otroke odgnali v internacijo, kamor jih je spremljal svit gorečih vasi. V tej ofenzivi so v senci sovražnika začeli odkrito nastopati slovenski belogardisti.

Spričo tega, da je sovražnik vedel, da je na Rogu že od začetka junija 1942 pomembno partizansko središče in oporišče, so pripravili napad na Rog z vso strategijo. Sklenili so ga najprej obkoliti, potem pa pobiti vse, kar bodo zajeli znotraj obroča. Napad je trajal od 14. do 24. avgusta. Začeli so z topniškim obstreljevanjem in bombardiranjem, nadaljevali pa s preiskavo vsega roškega območja. Na Rogu je bilo tedaj nekaj manjših partizanskih enot, dve bolnišnici, delavnice na Podstenicah, nekaj civilnega prebivalstva, ki se je bilo semkaj zahteklo pred ofenzivo. Navzlic vsemu, se je posameznim skupinam partizanov, aktivistom, bolnikom in lažjim ranjencem posrečilo priti iz obroča brez večjih žrtev, drugi pa so se spretno prikrili. Rešilo se je tudi vodstvo, vendar ni šlo brez žrtev.

Če upoštevamo, da je na tisoče sovražnikov po pasje vohljalo od koraka do koraka, od pedi do pedi, je bila temu kos partizanska iznajdljivost in spretnost. Skozi jednake obroe so se izmuznili velikim izgubam. Na pomoč je čisto prišlo tudi srečno naključje, zlasti tedaj, ko je življenje skupin ali posameznika viselo na nitki.

To je bila za Rog najhujša preizkušnja, vendar ne zadnja. Ko se je na Rog aprila 1943 vrnilo vojaško in politično vodstvo, so Italijani junija in julija hoteli ogroziti Rog, da bi uničili »vrhovno partizansko komando«, toda vselej so bili odločno zavrnjeni. Toda po kapitulaciji Italije, v drugi polovici septembra se je začela z goriško fronto nemška ofenziva, ki je preplavila z ognjem in mečem skoraj celotno slovensko ozemlje, ki so ga Nemci, zaradi nanovo nastalega položaja na bojišču v Italiji in na Balkanu, hoteli zadržati za vsako ceno. Na območje Notranjske in Dolenjske je vdrla 44. nemška pehotna divizija sredi oktobra. Zasedli so vse večje kraje in se razlezli tudi na Rog. Izsledili so nekaj izpraznjenih bolnišnic, le v bolnišnici Pugled so dobili 21 težkih ranjencev, jih pobili in z bolnišnico vred sežgali.

Kljub novemu, še bolj krutemu sovražniku je Rog postal središče in srce slovenske partizanske dejavnosti. Za sedež političnega vodstva so razširjali in dograjevali Bazo 20, medtem ko je Baza 21 pod Kraguljevim vrhom bila sedež Glavnega štaba. Odtod se je 10. novembra odpravila šestnajstčlanska delegacija na zasedanje AVNOJ v Jajce. Rog je tudi pozneje ostal zavarovano mirno območje za bolnišnice, tiskarne, delavnice ter za razne ustanove in komisije, kajti Glavni štab in politično vodstvo se je v letu 1944 preselilo v Belo krajino, kamor se je v začetku 1945 preselilo celotno vodstvo, saj se je z naglimi koraki bližal dan svobode in zmage. Zavezniške armade so od vseh strani prodirale proti Nemčiji, z juga proti severu je pritiskala jugoslovanska armada, pred katero so se umikali Nemci in vsi njihovi hlapci, kar se je nagnetlo v naše kraje z vsem zločinstvom, vendar prodor IV. jugoslovanske armade do Trsta in Soče je bilo tudi za vse to znamenje naglega umika. Rog in vsa slovenska zemlja je po težkem tisočletju prvič zadihala v resnični svobodi.

To je le kratka oznaka in povzetek obsežne Jarčeve knjige, ki bralcu naderbno in kolikor se da temeljito razgrinja, v klenem in jednatem jeziku, vse v zvezi z vlogo Roga med našim narodnoosvobodilnim bojem. Pripoved dopolnjujejo tudi številne fotografije in skice.

Na koncu knjige je objavljen »Družbeni dogovor« o vzdrževanju spomenikov NOB na Rogu s posebnim poudarkom na Bazi 20, h kateremu je doslej pristopilo že okrog 60 podpisnikov, dalje povzetek vsebine v angleškem in ruskem jeziku, opombe, zapisi k 110 fotografijam, objavljenim v knjigi ter imensko kazalo.

V oceno smo prejeli

Danilo LOKAR: *Timove igre*. Novele. Spremono besedo napisal Lino Legiša. Opremila Nadja Furlan. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Matej BOR: *Drame*. Izbrano delo IV. Zapise o dramah tega izbora prispeval avtor. Opremil ing. arh. Branko Simčič. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Beno ZUPANČIČ: *Noč in dan I*. Roman. Opremil Bronislav Fajon. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Beno ZUPANČIČ: *Noč in dan II*. Roman. Opremil Bronislav Fajon. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Lojze FILIPIČ: *Živa dramaturgija*. Zbirka »Bela krizantema«. Izbral, uredil in spremno besedo napisal Bojan Stih. Opremil Nils Orthaber. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Vid PEČJAK: *Poti do znanja*. Metode uspešnega učenja. Druga, popravljena in dopolnjena izdaja. Opremil Savo Sovre. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Jaro DOLAR: *Slovenska moderna*. Pričevanje o njenem sprejemanju in o literarnem ozračju ob njenem nastopu. Urednik Tone Pavček. Opremil Jože Brumen. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Ivan CANKAR: *Erotika*. Natisnila in založila Kleinmayr-Bamberg. Ljubljana 1899. Reprint. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Oton ŽUPANČIČ: *Čaša opojnosti*. Založil L. Schwentner. Ljubljana 1899. Reprint. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Dragotin KETTE: *Poezije*. Založil L. Schwentner. Uredil in spremno besedo napisal Anton Aškerc. Ljubljana 1900. Reprint. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Josip MURN-ALEKSANDROV: *Pesmi in romance*. Spremono besedo o pesniku napisal Ivan Prijatelj. Založil L. Schwentner. Ljubljana 1903. Reprint. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1977.

Osvoboditev Slovenije. Referati z znanstvenega posvetovanja v Ljubljani 22. in 23. decembra 1975. Opremila Cveta Stepančič. Založila Založba Borec. Ljubljana 1977.

Vida TOM-LASIČ: *99 d*. Radiotehnika v slovenskem osvobodilnem boju. Opremila

Cveta Stepančič. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1975.

Joseph KI-ZERBO: *Zgodovina črne Afrike*. Iz francoščine prevedla Marjeta Ciglenečki. Opremil Matjaž Vipotnik. Založila in izdala Založba Borec. Ljubljana 1977.

Prešernova družba je za leto 1978 izdala naslednje knjige:

1. *Prešernov koledar za leto 1978*, ki ga je uredilo posebno uredništvo: Glavni urednik Tone FAJFAR, člani uredništva pa Milan FILIPIČ, Milan MEDEN, dr. Ivan SEDEJ, dr. France ZADRAVEC in tajnik uredništva France STELE. Koledar je opremljen s slikami Ivana Groharja.

2. *Izbrane pesmi Otona Župančiča*. Izbral in uredil ter spremno besedo napisal Josip VIDMAR. Portret Otona Župančiča na naslovni strani je delo G. A. Kosa.

3. Janez VIPOTNIK: *Enainštirideseto*. Opremil Miha Vipotnik.

4. Jože ŠIRCELJ: *Živa Afrika*. Opremil Rudi Španzel.

5. James BALDWIN: *Pesem Črnske ulice*. Prevedla Gitica Jakopin.

6. Avguštin in Matjaž LAH: *Svet v številkah in podobah*. Barvne fotografije: Avguštin Lah, grafične prikaze izdelal Matjaž Lah. Naslovni motiv: Zemlja iz satelita.

Celotno zbirko Prešernove družbe sta denarno podprli Kulturna skupnost Slovenije in Ljubljanska banka, medtem ko je knjigo Svet v številkah in podobah podprl tudi SOZD Slovenijales.

Polonca KOVAČ: *Andrejev ni nikoli preveč*. Kurirčkova knjižnica. Ilustrirala in opremila Melita Vovk-Stih. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1977.

Slavko PREGI: *Priročnik za klatenje*. Kurirčkova knjižnica. Uredil, ilustriral in opremil Marjan Manček. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1977.

Mile PAVLIN: *Titovci*. Kurirčkova knjižnica. Ilustriral in opremil Štefan Planinc. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1977.